

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 76
(18351)

2013 чылдың
ИЮЛЬ 4,
четверг
Садар өртээ
хостуг

mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

АЖЫЛ ШАЛЫПКЫНЫ-БИЛЕ ЧОРУП ТУРАР

Кызылдың №3 ниити билиг школазының тудуг объектизи. Школаның директору Людмила Муравьева «аалчыларны» хүлээникчилер-биле кады уткуп тур. Найысылалдың масса-лыг информация чепсекте-риниң төлээлери, Кызылдың мэри В.Т.Ховалыг болгаш тудуг ажылдарын удуртуп турар «Стройсервис» КХН-ниң удуртукчулары-биле тус объектиниң тудуг ажылдары-ның чоруп турарының ниити байдалын көөрү-биле чыгып келдивис.

Ажылчын хүн дүш четке-болгаш, объектиде ажылчын-шалыпкыны аажок ажылдап пар. Школаның мурнуу тала-да цемент хоюдар херекселдиң илы база соксаш дивес. Вла-лав Товариштаевич парлалга үүн удуртуп алгаш, школаның инче кирди. Септелге ажылда-школаның оң талакы болгаш талазынга эгелээн болгаш, сеп-тинген чартындан кезип эгеле-ис. Школаның септелге 2012 дың сентябрь эгезинде эгелээн рзин сагындырар апаар. Бо дың май айның төңчүзүнде Ты-ың Баштыңы Шолбан Кара-оол ланың чер шимчээшкенинтен ыл чок болурун хандырап тала-биле капитал септелге ажылы-ч чоруп турарынга хамаарыштыр үшкүнүг хуралды эрттирген. Түңнелинде республиканың итыңы капитал септелгени доо-ын дүргедедирин негээн турган. Школаның оң талакы кезээ-каат бүрүзүнде кылдырган илдарны көргүспүшөөн, «Строй-вис» КХН-ниң кол инженери-гард Бабкин тайылбырлады. Шимчээшкенинтен айыыл чок урун хандырап талазы-биле грамма-биле кылдынып турар илдарга хана болгаш соңга үзүңгө тускай демир-биле бы-глаашкыннарны тургузары ха-ржыр. Быжыг демирлер-би-ханаларны быжыглап турары

Кызылдың мэри В.Ховалыг биле «Стройсервис» КХН-ниң төлээлери.

ол. Оон улаштыр спортзалга бар-дыыс. Орук дургаар шуптузун Эдуард Владимирович тайылбыр-лап көргүстү. Чылыдылга система-зын эптеп тургузуп каан. Пластик соңгалар салдырган, оң талакы болгаш төп кезээнде. Ам удавас эжикилер тургузарын хүлээникчилер дыңнатты. Ажылдар школаның со-лагай талазынче «көжүп» эгелээр.

Школа директору Людмила Муравьевадан амгы үеде байдалдың дугайында айтырымга, ол: «Бо хүннүң байдалы-биле алырга, дыка улуг ажыл кылдырган, ынчалза-даа ам-даа хөй ажыл бар. Ниити-зи-биле байдал ортумак. Чүге дизе шийтирилээр ужурулг айтырыглар чогуур үезинде шийтирилеттин-мээн болгаш, элээн үени чидирген. Амгы үеде ажылчыннар дыштаныр хүн чок, кара даң бажындан орай дүңгө чедир ажылдап турар. Эр ажылчыннар аар-берге ажылдарны чорудуп турда, херээжен ажылчын-нар ооң-биле чергелештир шевер-лел ажылдарын база кылып турар. Ынчангаш ажыл чогуу кидин түлүк деп болур. Ажылчын күш база чедер болгаш, септелге доктаа-

вайн турар. Электри четкизи-биле болгаш канализация талазы-биле «шаптаразыннар» турбас болза, хуусаазында дужааттына бээр идегел бар. Биске, школа коллек-тивинге, бо өөредилге чылы чеже-даа берге болган болза, көргүзү-леривис багай эвес. Башкылар-ның шыдамык чоруун чогууру-биле үнелээр апаар. Өөреникчилер база дыка кызымак болганнар» — деп бодады-биле үлешти. Удуртук-чу объектинде тудугчулар-биле хүнзеп турар дээрзи илдең болду. Ооң караанда бүзүрелдин болгаш идегелдин отчугажы хып турары эскертинди.

Тудугжу эвес кижиге, меңээ, ол бүгү байдал дыка нарын ышкаш сагындырды. Орус чоннуң «Ка-рактар кортса-даа, холдар кылып турар» деп үлегер домак бажым-га кирди. Ынчалзажок, объекти-де ажылдың чоруп турарының ша-лыпкынын көргөш, байдал ындыг-ла коргунчуг эвес-тир деп билдим. Ол талазы-биле Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг мын-чаар тайылбырлады: «Кызылдың №3 школазының объектинде чер

шимчээшкенин айыыл чок болу-рун хандырап талазы-биле ажыл-дар-биле чергелештир капитал сеп-телге база чоруп турар. Чаа өөре-дилге чылынга чедир көңүс эвээш үе, 2 хире ай, арткан. Кылыр ужу-руг капитал септелгениң ажылда-рының хемчээли база ам-даа улуг. Бис маңаа бир ай бурунгаар келген бис. График езугаар ажылдар чо-руттунуп турар. Тудуг материал-дарының хандырылганың тала-зы-биле кезек айтырыглар бар-даа болза, шийтирилеттинип турар. Ооң мурнунда төлөвилел-сметаже кирбейн турган немелде ажылдар-ның садыглажышкыннары база чоруп турар. Чоокку үеде ол бүгү айтырыглар шийтирилеттине бээр дээрзинге бүзүрөп турар бис».

«Стройсервис» КХН-ниң чинги-не директору Юрий Гавриловтуң чу-гаалал турары-биле алырга, ажыл-дың хөй кезин хол-биле кылып турар болгаш хемчээли дыка улуг. Капитал септелге үезинде кол бер-гедээшкинер школаның эргижир-ээни-биле холбашкан. Школаны чер шимчээшкенинден айыыл чок болурун хандырап талазы-биле программа-биле септелге ажылда-ры эгелей бээр, немелде ажыл-дарның тытып келгени-биле ажыл-дың хемчээли улам улгады берген болгаш немелде акшаландырыш-кын база херек апарган. Школа-ның чер шимчээшкенинден айыыл чок болурун хандырап талазы-биле программа-биле септелгеже ниити-зи-биле 93 млн. рубль үндүргөн, а немелде ажылдарга ам-даа 40 хире млн. рубль херек. Ынчал кээрге, бо хүнде школада чер шимчээшкени-ниң айыыл чок болурун хандырап талазы-биле чергелештир капитал септелге, шеверлел, чылыдылга болгаш канализация талазы-биле ажылдар кидин түлүк чоруп турар дээрзин караавыс-биле көрдүвүс.

Валерия КОНГАР.

В.САВИНЫХТЫҢ тырттыр-ган чуруктары.

Хүниң медээзи Сыын ажыл-агыын катап хөгжүдөр

Мыйзын алыр сыын ажыл-агыын катап тургуза-рының айтырын Чазакка сайгарып чугаалашкан.

Тываның Баштыңы мыйзын алыр сыын ажыл-агыын Тываның девискээринге катап тургузар чо-рулганы дүргедедирин негээн. Ук негелдени Ш. Кара-оол бо чылдың июнь 20-де Алтай Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды С. Огнев олурушкан хуралдың шийтирин күүседир талазы-биле «контроль шагы» деп адааны хуралга идип үндүргөн. С.Огнев республика-ның Баштыңының чалалгазы-биле Тывага сыын ажыл-агыын катап тургузарының аргаларын шинчи-леп көөрү-биле кээп чораан. Сыын ажыл-агыны мал ажыл-агының кол адыры бооп турар республи-кадан келген аалчы сыыннар өстү-реринге Тывада байдалдар дыка таарымчалыг деп көргөш, ол угла-нышкын талазы-биле болдунар-ла дузаны көргүзерин аазаан турган.

Июнь 20-ниң хуралы ажылды Бии-Хем кожунуң девискээринге мурнуку үелерде туруп турган сыын ажыл-агының баазына уксаа-жыдылга ажыл-агыны тургузарын шийтирилээн, яамыларга, ведом-ствоаларга тодаргай даалгаларны база берген турган.

Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы-ның чоруткан ажылының дугайын-да сайыттың оралакчызы С.Оюн илеткеп тургаш, бүгү Россияның мыйыстыг иви ажыл-агының эр-тем-шинчилел институту респу-бликаның сыынчыларына практик-тиг дуза көргүзөр дугайында ду-гуржулга чедип алдырган деп дыңнаткан. Ол дугуржулга езугаар профессор Сенкевич Бии-Хем ко-жуунга чедип, сыын ажыл-агы-йыңа көрдүнгөн чер участогун баш удур шинчилээн. Ооң түңнелин-ге үндөзилеп, тудуг ажылдары чо-рударына, дериглер, ветеринарлыг эмнер садып алырынга, ажылчы күш хөлөзилээринге негеттинер акша-хөрөңгилерниң санаашкын чорудар. Программаның кол кезээ белең, акшаландырышкын ай-тыры артан деп, С.Оюн дың-наткан. Бии-Хем кожун чыгар-зы биле республиканың арга-арыг ажыл-агының талазы-биле күрү-не комитеди сыын ажыл-агының-га шилип алдырган чер участогун бүрүткедирин белеткеп эгелээннер.

Медээлерни кичээнге хүлээп алгаш, төлөвилел биле программа кажан белең болурун республика-ның Баштыңы тодаргай айтырып, документация белеткелин дүргед-дирин негээн.

Эртем-шинчилел институту-биле дугуржулга езугаар төлөвилел-смета документациязы август 1-ге чедир белең болур. Программа-га хамаарыштыр ооң төлөвилелин Чазактың чоокку хуралына көөр сорулганы Ш.Кара-оол салган. Төлөвилелдин күрүне-хуу эштежил-геге үндөзилеп боттандыраарын өөренип көөрү чугула деп, регион Баштыңы демдеглээн.

gov.tuva.ru-дан.

Школа септелгениң амгы үези.

Хүннүд медээлери

ЧАА ЧӨВҮЛӨЛ

Долгандыр хүрээлелдин болгаш бойдустан чөптүг ажыгалының талазында Хөй-ниити чөвүлелин Тывада тургускан. Республикада экологияны шинчилээр болгаш сайгарар сорулга-биле тургускан коллегиялдыг консультация-эксперт органы бооп турар чөвүлел, Тыва Республиканың Чазааның айтышкыны-биле тургустунган. Ооң кол сорулгаларының, ажил-чорудулгазының угланышкыннарының санында — бүгү деңгелдин эрге-чагырга органнарының, долгандыр хүрээлелди болгаш бойдустан чөп ажыгаларының айтырыгларын ажилдап кылып, боттандырада эртем, хөй-ниити, коммерциялыг эвес организациялар-биле кады ажилдажылгазын чогулгалыг болдураары. Хөй-ниити чөвүлели Тываның чурттакчыларын экологияның, бойдус байлаан камгалаарының айтырыгларын көдүреринге, саналдар кадарына кириштирер ужурулг. Чөвүлелдин ажил-чорудулгазы хөй-ниитижи, халас үндезинге боттаныр. Хуралдары чартык чылда бирден эвээш эвес эртер. Коллегиялдыг чаа органы Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол үнелевишаан, ооң ажил-чорудулгазы биске болгаш бистиң салгалдары-выска чугула апарган сорулгалары шийтирилээр дээрзин айыткан.

АВТООРУКТАР ЭРГЕЛЕЛИНДЕ БАЙДАЛ

Тываның Баштыңы Автоомобиль оруктарының эргелелинде ажил-херектерниң байдалын сайгарарын негээн. Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Косоротовтан ооң чагыргазында «Тыва Республиканың Автооруктар эргелели» казна албан чериниң ажил-херээнде дадалаңчанчыг байдалдың ужурун сайгарып көөрүн негээн. Ол болза Иштики херектер яамызының «бюджет хөрөңгилерин камчыгдал турар организастыг үүлгедикчи бөлүктүн ажил-чорудулгазын» тутканының дугайында албан-езузу-

биле дыңнады-биле холбашкан. Үстүнде адаттыг казна албан чериниң начальниги ол-ла албан чериниң эрге-дужаалдыглары болгаш чамдык сайгарлыкчылар-биле кады автооруктар тударына, септээринге көрдүнгөн бюджет хөрөңгилерин камчыгдал сорулга-биле организастыг бөлүк тургусканын дыңнадышкында айыткан.

«Тыва Республиканың Автооруктар эргелели» албан чериниң ажил-херээнин долу сайгарылгазын кыска хуусаада кылып эккээр сорулганы сайыт О. Косоротовтун мурнунга салган.

ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭ ЮБИЛЕЙИ

Делегей чергелиг юбилейлиг XV «Үстүү-Хүрээ» фестивалы июль 19 — 23 хүнеринде эртер.

Делегей чергелиг болгаш регионнар аразының культурулг харылзааларын быжыглаар, талантылыг хөгжүмчүлери деткир, республиканың чурттакчыларын Россияның болгаш даштыкы чурттарның хөгжүмчү коллективтери-биле, күүседикчилери-биле таныштырар

сорулга-биле фестивалды Чадаана хоорайга эрттирерин Тыва Республиканың Чазааның айтышкыны-биле бадылаан. Фестивалды белеткеп, планныг программанын езугаар организастап эрттирер комиссияның составы бадылаттыгган. Фестиваль үезинде корум-чурумну, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун Чадаана хоорайга хандыраарын Иштики херектер яамызына саналдаан.

КАДРЛАР ШИЛИЛГЕЗИ

Тываның Баштыңы чамдык яамыларның удуртукчу составына эрге-дужаалдар элээриниң хөй-ниити конкурзун чарлаан.

Ол дугайында республика Баштыңы Ш. Кара-оол «Вконтакте» деп соцеткиге «Конкурстун бирги үе-чадазында адыр хөгжүдөр талазы-биле анализ болгаш саналдар төлөвилээн ажилдарны чыыр. Үе-чада 2013 чылдың август 31-ге чедер хуусаалыг» деп, бодунуң сайтына дыңнаткан. Республиканың күүсекчи органнарына элээр эрге-дужаалдар: үлетпүр болгаш энергетика сайыдының бирги оралакчызы, бойдус курлавырларының болгаш экология; экономика; орук-транспорт комплекзиниң сайыттарының

оралакчылары. Кордакчылар шилип алганы адырда ажил-херекти делгеренгей анализтээн, бурунгаар хөгжүдөр саналдаан төлөвилел ажилдары дужаар. Хоойлу езугаар мергежил негеттинеринден аңгыда, кандыг-даа кызыгаарлаашкын турбас. Тываның Баштыңының демделээни болза:

— Хоойлу езугаар кадрлар чаартылгазының дугайында чугаа чоруп турары-дыр. Сөөлгү чылдарда Тываның экономикасында инвестициялыг улуг төлөвилелдер боттанып, амгы үениң технология-лары шингээттинип, инновациялыг компаниялар тургустунуп турар. Экономика яамыларына бурунгаар көрүштүг кадрлар конкурзун чарлааны таварылга эвес.

КАЖЫДАЛДЫ ИЛЕРЕТКЕН

Тываның Баштыңы Саха (Якутия) Республиканың Президентизинге ханы кажыдалын илереткен.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол Саха (Якутия) Республиканың Президентизинге 23 кижиниң амы-тынын алгаш барган халаптыг авиакатастрофа-биле холбаштыр бодунуң болгаш тыва улустун мурнундан ханы кажыдал илереткен телеграмманын чоруткан.

Россияның МИЧ-ниң бижип турары болза, Якутияның Усть-Яна районунун Депутатский суурундан

Казачинское суурже ушкан МИ-2 вертолет июль 2-ниң эртенинде аэродромдан соңгу-барыын чүкче 45-ки километрге аңдарлып дүшкөн. Вертолетка 3 ужудукчу-биле кады 28 кижичораан. Вертолет аңдарлырга, 25 пассажирлерден чүгле ийи кижича — чаш уруглуг херээжен болгаш экипаж кежигүннери дириг артканнар. Якутияның күрүнө хуралының депутаты А. Морозкин биле республиканың инвестиция компаниязының удуртукчузу В. Ефимов база ол халапка чок болганнар.

Gov.tuva.ru-дан.

СТУДЕНТ ОТРЯДТАРНЫ КИИРИШТИРЕР

Студент тудугжу отрядтарны республиканың тудугларына чайгы дыштанылга үезинде ажилдадырының дугайында айтырыгны чамдык өөредилге черлеринде тургустунган студент тудугжу отрядтарның командирлери болгаш тудуг организацияларының удуртукчулары-биле ужуражылгага Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол көдүргөн.

Шолбан Кара-оол студент чылдарында студент тудугжу отрядтын составына эрткен вектин эң улуг тудугларының бирээзи Байкал-Амур демир-орук магистралының тудуунга ажилдап турган болгаш, студент тудугжу отрядтарга ажилдаары амыдыралдың болгаш ажил-иштиң ажыктыг школазы деп кончуг эки билер. Муң-муң студент оолдар,

чаагай сагыш-сеткили биске оон-даа чугула».

Юбилейге белеткелдерге федералдыг казак ниитизи-биле 1,2 млрд. рубльди тускайлап берген. Россия биле Тываның чаңгыс демнежилгезиниң юбилейлиг байырларының онзагай ужу-утказын, ооң идеолотуг салдарын ал көөр болза, ол акша-хөрөңгини тудуг организа-

гежилдер талазы-биле белеткелди чавызын, ынчангаш студентилер арга-мергежил херек эвес ажыдарга ажыглаар ужурга таваржурар бис, ооң уржуунда оларны ажил төлөвири эвээш деп демделээш, Кызылда Аныяктар ордузун тудуунга 20 студентини ажил хүлээп ал болурун дыңнаткан.

Кызыл хоорайның Магистральная кудумчунун чаартылгазын чорудуп турар орук-тудуг бүдүргезиниң удуртукчузу Сергей Уюс студент отрядтарда күш-ажыл чорумунуң кошкан, хүлээнип алг ажилдарын өй-шаанда болга

уруглар чүгле тудугларга эвес, улус ажил-агыиының өске-даа адырларына ажилдап, акша ажилдап алырындан аңгыда, ажилчын мергежилдерге өөренип, бүдүрүлгени организастаарының эге билеглерин шингээди ап турганнар.

«Профессиязынга чедишкенин боор күзелдиг, чаа чүүлдерни билип алыксаар студентилерниң күжүн, чүткүлүн улус ажил-агыиына ажыглаарына, эвээш эвес акшаны оларның ажилдап алырына чүү шалтыктап турарын тодарадыр дээш, силерни чыып алдым — деп, республика Баштыңы чугаалаан. — Тыва биле Россияның чаңгыс демнежилгезиниң 100 чылынга уткуштур тудар болгаш чаартыр тудугларга студент отрядтарны хаара тудар ужурулг бис. Кызыл хоорайның чаагайжыттынары, Тываның чаартынары чугула болбайн канчаар, ынчалза-даа аңаа чурттаар аныяк-өскөнниң чаартылгага кириген күжү, күш-ажылчы дери болгаш

циялары анаа-ла шингээди алырындан аңгыда, ону канчаар шингээди алыры база чугула — деп, Шолбан Кара-оол демделээн.

Тываның өөредилге черлеринге студент отрядтарны 4 чыл бурунгаар катап тургузуп эгелээн. Республиканың студент отрядтарының штавының дыңнады-биле алырга, ол чылдар ишинде 12 студент отрядтарны тургускан. Оларның 2-зи — тудугжу, арканнары көдээ ажил-агыи, археология, турисчи дээш, оон-даа өске угланышкыннарлыг. Ниитизи-биле студент отрядтарда 430 оолдар, уруглар хаара туттунган.

Организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының тудугжу отрядтарның ажилының шынарына болгаш күш-ажылчы корум-чурумунга хамаарылгазы кончуг оваарымчалыг. «Көдээ тудуг» кызыгаарлаан харысалгалыг нийтилелдин удуртукчузу Сергей Сафрин студент тудугжу отрядтарның дайынчыларының тудугжу мер-

шынарлыг кылбайн баарын сагыдыр, Кызылда Автоорук техникумунун студентилери чылдың-на оо удурткан бүдүрүлгезинге өөредилге практикаын эрттирер турарын демделеп, Магистральная кудумчунда тудуг-септелге ажилдарында өөредилге чериниң 35 студентилер ажилдап турарын дыңнаткан.

Студент тудугжу отрядтарны дайынчыларын чайгы дыштанылга үезинде тудугларга болгаш өске-даа черлерге ажилдадырыны белеткел системазы ам-даа аайлаттынмаанын ужуражышкын киришкен удуртукчулар демделеп, тудугжу отрядтарга ажилдаар студентилерни баш бурунгаар шилип оларның профессионал белеткел курстарын бүдүрүлгелерниң дузасы-биле кыжын-на организастап, отрядтарның ажилдаар объектилерин тодарадып, дугуржулгаларына база баш бурунгаар чарарын сүмелээнер.

Gov.tuva.ru-дан.

Абитуриентиге тайылбыр

КАЙНААР ӨӨРЕНИРИЛ?

Кандыг мергежил шилип алырыл? Амгы үеде эң-не чугула хергелде мергежил кандыгыл? Кайнаар өөренирил? Шак мындыг айтырыглары бо шагда чүгле абитуриентилер боттары эвес, харын-даа оларның ада-иелери база сагыш човап салып турар. Ада-ие бүрүзү бодунуң төлүнге ооң келир үезин бодавышаан, арга-сүме берип, шилилге үезинде шийтир хүлээп алдынып турда, дузазын кадар. Чыл келген тудум, өөренириниң аргалары немежип турза-даа, кирери нарын апарып турар. Ынчалзажок, шийтир черле турар — бюджеттиг тускай сорулгалыг олуттарже кирип алыры.

Республикадан дашкаар өөредилге албан черлериниң Тывага берип турары тускай сорулгалыг олуттарның дугайында айтырыгларга Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының чаартылга болгаш аналитиканың комплекстиг төлөвилел, информатизация, инновациялыг хөгжүлдө болгаш эртем килдизиниң начальниги Светлана Владимировна Монгуш тодаргай-биле бистиң корреспондентивиске харыылап берген. Тайылбырны номчукчуларга бараалгаттывыс.

— Тускай сорулгалыг олуттарның дугайында тайылбырлап

берип көрүңерем, Светлана Владимировна?

— Бюджеттиг тускай олуттар дээрге Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының чагы-биле Тывадан дашкаар өөредилге албан черлеринге бердинген олуттар-дыр. Ол олуттарга конкурс аайы-биле чүгле Тываның доозукчулары кирир.

— Ук олуттарже кымнар кордап болурул?

— Ол олуттарны республиканың яамылары, бүдүрүлге албан черлери болгаш организацияларның кадрлар белеткээриниң чагыын күүседири-биле кылган ажилдың түңнели болур. Бюджеттиг олуттарже аныяктарны дээди болгаш ортумак өөредилге албан черлеринге керээ чаргаш, чорудуп турар бис.

— 2013 чылда тускай сорулгалыг олуттар чечел база кандыг угланышкыннар-биле барыл, Светлана Владимировна? Олуттар санынга хамаарыштыр 2012 чылга деңгээрге, бо чылын байдал кандыгыл?

— Бо хүнде, 2013 чылдың июнь 27-ниң байдалы-биле, 50 ажыг өөредилге албан черлеринде 600 ажыг бюджеттиг олуттарны берген. Эрткен чылын 90 ажыг өөредилге албан черлери 1002 олутту берген

турган.

— Амгы үеде республикага кандыг мергежил чугула хергелде болуп турарыл?

— Республикада инженер-техниктиг, даг ажилына мергежилди, информация технологиуг эртемни аныяктар херек болуп турар.

— Тускай сорулгалыг олуттарже бижик алгаш, материалдыг байдал ужу ажыглап шыдавайн барган болза, дараазында чылында ап болур бе?

— Болур.

— Тускай сорулгалыг олуттарже кире бергенерге кандыг хандырылга турарыл?

— Тускайлаттынган олуттарже кирип алган уруглар-биле организациялар, яамылар база өөредилге албан черлери бистиң яамы-биле, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы керээ чарар. Студентилерниң ниити чуртталга черлеринге бюджеттиг олуттарже кирген уругларга чурттаар оран-саваны берип турар. База ол ышкаш олар стипендияны база алыр.

— Тодаргай тайылбырыңар дээш четтирдивис, Светлана Владимировна, абитуриентилерге болгаш оларның ада-иелеринге берген медээнер ажыктыг болуру магатчок.

Валерия КОНГАР.

ДОТ ХАРЫЛЗААДА: Чурагайлыг телевидение

Инновация

Хүннүң медээлери

Тываның девискээринге чурагайлыг телевидение хөгжүдеринингизы-биле Тыва Республиканың Чазаа биле Россияның телевидение болгаш радио-дамчыдылга четкизи (РТРС) төлөвилелди кадылдап кылган. Бо ажил талазы-биле «2009-2015 чылдарда Россия Федерациязынга телерадио-дамчыдылганың хөгжүлдери» тускай алганыг федералдыг программаның күүселдези-биле амыдырал-оттаныры. Россияның телевидение болгаш радио-дамчыдылга изиниң (РТРЧ) сорулгазы — амгы үениң бедик, чурагайлыг телевидение деп техниктиг термин-биле адаар, сайзыраңгай телевидение ирине шилчири болур.

Федералдыг тускай сорулгалыг программаның бирги чадазы — ол гайлыг четкини федералдыг 10: канал, «Россия-1», «Россия-2», «Россия-5», «Россия-24», «Россия-Культура», медээ каналы «Россия-24», уруглар-элээдилериниң «Карусель», немештир 2013-да «Россияның хөй-ниити телевидение» болгаш «ТВ центр»-лар кирген. Россияның девискээринде чу-

четкизи, Интернет четкизи дег, хүнден хүнге сайзыралды ап, чаа-чаа каналдар-биле немежи-ле орат. Тыва иштинде чурагайлыг хевирге (чурагайже) шилчилгени РТРС-тин республикада салбыры — Республиканың телевидение дамчыдар төвү (РТДТ) эки күүседип турар.

Айдана Монгуш, Эрзин кожуун: — Эрзин кожуунга чурагайлыг теле-дамчыдылганы кажан тургузарыл? Бо теле-дамчыдылга талазы-

сайзыраңгай теле-дамчыдылгаларын көрүп турарлар. Бай-Тайганың чамдык суурларында бо дамчыдылга коштунмаан, бо талазы-биле планда кирип алган, айтырыгны дарый чорударын шийтирлеп турарын дыңнадым. Чоокта чаа тургустунган чурагайлыг телевидениени дугайында билдинмес болза, бистиң-биле харылзажырын сүмелээр-дир мен. Харылзажыр телефонуус 5-64-84. Телефон дамчыштыр тайылбырны берип болур.

Айлаң Монгуш, Кызыл хоорай: — Бо чурагайлыг теле-дамчыдылганың угланышкыны кандыгыл, өске каналдар-биле дөмей бе, чижээ: Триколор ТВ, НТВ, МТС,

ТР-ниң радиотелевидение дамчыдылга төвүнүн начальниги Александр Александрович Курганов.

ның четкизи сайзыраңгай. Россияда улуг-улуг радиостанцияларының дамчыдылгаларын шуптузун дыңнап турар. Россияга бүдүрген радиоприемниктерин эвээжинден, радио чалгыларын шуптузун дыңнап турары харааданчыг. Кыдаттын бүдүрген радиоприемниктерин ажыглап турар бис, ынчангаш радио чалгыларын эки тыртпайн турар чылдагааны ол.

Надежда Ноокай, Таңды кожуунун Балгазын суур:

— «Тыва» теле-дамчыдылгага чүге кадык камгалал дугайында рубрика үндүрбөзү?

Валерия Конгар, «Шын солун» корреспонденти:

— Надежда Чоодуевна, Силерниң айтырыңар Күрүнениң телерадиокомпаниязы «Тывага» хамааржыр. Шынап-ла, кадыкшыл айтырыңар көдүрүп турарыңар дыка шын, хүннүң чугула айтыры-дыр. Бистиң «Шын» солунун редакциязы бо айтырыгга хамаарыштыр материалдарны удаа-дараа чырыкче үндүрүп турар бис, ынчангаш, кадыкшыл темазыңа хамаарышкан материалдарны «Шын» солундан номчуруңарны сүмеледис.

Кара-оол Лапчаа, Каа-Хем суурнун чурттагычы:

— Каа-Хем суурда телевизорнун көргүзери дыка багай, бажыңым Хербис дааның баарында, оон ыңай Тыва каналдарны көөр арга чок, Хербис, Малчын кудумчуларында телевидение четкизин коштунмаан деп болур. Суурвууска чурагайлыг хевирниң телевидениени кирир дээн, ам-даа чок. Айтырыгны тургузуп, чогуур органнарже телефон дамчыштыр айтыраарга, чүгле приставка дугайында чугаалаар, тодаргай харыылаас, ажилдакчыларның бөдүүн чонга хамаарылгазы багай. Чурагайлыг хевир телевидениениң талазы-биле тодаргай медээден бээрин дилээн.

Александр Курганский:

— Тывада чурагайлыг хевирниң 10 каналын көргүзүп турарын катап база чугаалайын, бо чылдың төнчүзүңе чедир 20 канал чедир калбартырын планда кириген, ажилдар кылдынып турар. Республиканың чурттагыч чонунга чагырым болза, чурагайлыг телевидение талазы-биле билдинмес айтырыглар тургустунуп келзе, бистиң-биле харылзажырын дыңнадым. Россия биле Тываның демнежилгениң 100 чылын таваарыштыр Кызыл хоорайда республиканың эң кол теле-суургазын архитектурлуг чырык каасталгазы-биле шимээрин планда киригенинге хемчеглер алдынып турар. Бистиң-биле харылзажып, чугаалашканыңар дээш, четтирдим.

Анисья ТЮЛОШ, Валерия КОНГАР.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруктары.

«Дорт харылзаа» үезинде айтырыгларга харыылап ораы.

йлыг телевидение четкизинге ыгаар регионнарны мурнадыган. Ол дээрге, Алтай Республика, Бурятия, Тыва Республика, Азия, Алтай край, Забайкалье, Камчатка, Приморье, Хабаровск, Амур облазы, Сахалин, Чукотка автономнуг область. Эге чадазында бирги мультиплекстинг чыдылганың четкизи-биле республиканың чурттагыч ериниң хөй кезин хаара туткан. Санныг телевидение четкизиниң эзы-биле «Шын» солунун редакцияга июнь 25-те болган «дорт харылзааның» үезинде чурттагыч туң болгаш редакцияның ажилчыларының айтырыгларынга республиканың радиотелевидение чыдылга төвүнүн дамчыдылга трансляторлар бүдүрүлгезининг илгиги Александр Александрович Курганский база очулдурук, төптүң менеджери Сайлык Шералиева харыылааннар. **Инна Дамба-Хуурак, «Шын» солунун кол редактору:** — Бо эртип турар «Дорт харылзаа» республиканың радиотелевидение дамчыдылга төвүнүн айтырыгларынга хамаарышкан. ынчангаш, амгы үеде чурагайлыг теле-дамчыдылганың Тывада күлдениниң дугайында бистиң чукуларывыска тайылбыр бээ-чугула деп санаар мен.

Александр Курганский: — Тыва Республиканың чурттагыч чонунун 95 ажыг хуузу чурагайлыг теле-дамчыдылга-биле хаара турган. «2009-2015 чылдарда Россия Федерациязынга телерадио-дамчыдылганың хөгжүлдери» тускай алганыг федералдыг программаның ажилдап эгелээн 12 регион аразында бистиң республиканың демдеглээн. Билдингириниң чугаалаарга, амгы үениң бе-сайзыраңгай теле-дамчыдылга

биле чон эки билбес, ынчангаш тодаргай тайылбырдан бээр силер бе?

Александр Курганский:

— Республиканың шупту кожууннарында бо чурагайлыг телевидениени кириген. Силерниң Эрзин кожуунун 3 сумуунда тургускан, Эрзин, Мөрөн болгаш Нарын. Чурагайлыг хевир телевидениени тургустунмаан суурларга ажилдарны 2013-2015 чылдарда доозарын планнап турар бис. Ниитизи-биле республиканың чурттагыч чонунун 95 ажыг хуузу чурагайлыг хевирге Россияның каналдарын халаска көрүп турар.

Шончалай Ховалыг, Кызыл хоорай:

— Бистиң республикада чурагайлыг теле-дамчыдылгада каш канал барыл? Моон ыңай каналдарның калбары-биле сайзыралды ап болур аргазы бар бе?

Александр Курганский:

— Тывада чурагайлыг хевир теле-дамчыдылганың 10 каналын көргүзүп турар. Бо чылдың төнчүзүңе чедир ам-даа 10 каналдарны калбартыры планда кирген. Бо талазы-биле хемчеглерни кылырын кызыдып турар бис. Чурагайлыг телевидение дамчыдылганың шилчезин түнеллинде мультимедийлиг, интерактивтиг ачы-дузалар база хөгжүүр.

Монгуш Елена, Барыын-Хемчик:

— Чурагайлыг теле-дамчыдылга кайы кожуунда коштунмаан ирги, бистер бо каналдың дугайында эки-ле билбейн тур бис.

Александр Курганский:

— Тывабыста яңы-бүрү чаданың албан черлерининг кол херээ — республиканың чурттагыч чонунга дуза чедирери болур. Бистер муниципалдыг албан черлери-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар бис. Силерниң Барыын-Хемчикте эң-не күштүг станцияны тургусканындан, шупту сумулары амгы үениң бедик,

Ростелеком, Орион Экспресс.

Александр Курганский:

— Россияның телерадио-дамчыдылга четкизи сайзыраңгай телевидение хевиринче шилчип турары-дыр. Триколор ТВ, НТВ-Плюс, МТС, Билайн, Акадо коммерциялыг операторлар-дыр.

Вера Куулар, Өвүр кожуунун Хандагайты суурдан:

— Бистиң Хандагайтыда 2 канал көргүзүп турар, чүге ындыгыл?

Александр Курганский:

— Бир эвес телевидение антенналарының талазы-биле үрелишкени бар болза, кожуунун администрациязынга баар силер, оларны-биле сырый харылзааны тудуп, ажилдап турар бис, чагыны кирирге, Кызылдан техниктиг ажилдар харыылаар инженерлери баргаш, кайда үрелишкени барын тодарадып, кылып бээр.

Чечена Сат, Бай-Тайга кожуунун Тээли суурдан:

— Бо чурагайлыг хевирниң каналын көөрдө, кандыг марканың телевизорун садып алырын сүмелээр силер?

Александр Курганский:

— Чурагайлыг телевидение каналдарында кандыг-даа марканың телевизорун садып ап болур, ооң-биле чергелештир антенназы болгаш приставказын садып алырын сүмелээр мен.

Херел-оол Билдин, Чеди-Хөл кожуунун Хендерге сумуундан:

— Мен көдээ черде чурттап чоруур мен. Радио дамчыдылганың талазы-биле айтырым бар. Республикада радио дамчыдылганы чамдык девискээрлерде багай дыңналыр, а чамдык черлерде шуут чок, радио дамчыдылганы кажан эки сайзыраарыл?

Александр Курганский:

— Тывада радио дамчыдылганы

КЕМ-ХЕРЕК БОЛГАШ
КОРУМ-ЧУРУМ БАЙДА-
ЛЫН САЙГАРГАН

Тыва Республикага корум-чурум хандыраар талазы-биле Координация чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралы республиканың Баштыңы Ш. Кара-оолдун даргалааны-биле бо чылдың беш айларында кем-херек байдалын болгаш корум-чурум үрээшкенин удуур алдынып турар хемчеглерни сайгарган. Айтырыглар талазы-биле харысалгалыг ведомстволарның ажылын анализтээн илеткелди ИХЯ-ның штаб начальниги В. Байкара кылган. Чазактын, иштиги херектер органнарының, муниципалдыг тургузулгаларның, яамалар-ведомстволарның баш удур ап чоруткан хемчеглери боттут түннелдерни берген. Эрткен чылдың ол-ла үезинге денээрге, аар үүлгедиглер, оон санында өлүрүүшкүннер, кадыкка аар хора чедирешкени, үптээшкенин эвээжээн-даа болза, назы четпээнерниң кем-херек үүлгедир эвээжээн, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик кожууннарда, Кызыл хоорайда эң көвүдөп турар.

Назы четпээнер үүлгедиг кылырынга өг-бүлелерде социалдыг байдалдың арагалаашкын-биле холбаалыг чедимче чогу, ындыг өг-бүлелер уругларына школань, тус чер чагыргаларының, назы четпээнер херектериниң комиссияларының кичээнгейиниң эвээжи салдарлыг деп илеткелчи демдеглээн. Өөредилге болгаш эртем сайды К. Бичелдейниң, аныяктар болгаш спорт херектериниң сайды У. Ондарның илеткелдерин база Координация чөвүлели сайгарган.

Республика Баштыңы Ш. Кара-оол кижизидилге ажылынга спорттун ужу-дузалыын чугула-вышаан, сөөлгү чылдарда Чазактын күженишкенин ачызында көвүдээн спортчу оран-саваларның кошкак ажыглалын демдеглээн. Аныяктар болгаш спорт херектериниң яамызынга спортчу албан черлериниң ажил-чорудулгазын сайгарып көргөш, оларның долу ажыглалының, чедимче чок өг-бүлелер уругларын күш-культурага, спортка хаара тударының хемчеглерин алырын дааскан. Өөредилге яамызынга школалар спортзалдарын калбаа-биле ажыглап, бүгү аныяктарга ажык болдурарының айтырын Аныяктар яамызы болгаш тус чер чагыргалары-биле кады шийтирлээрин дааскан.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

Июль 2-де, 15 шак 04 минутада Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурдан мурнуу-чөөн талаже 11 километрге 3,9 магнитудалыг чер шимчээшкини болган. Төвүнге 4,5 балл четкен тевишкени Бай-Талдан 60 км ырак Ак-Довурак хоорайның Постоянный суурунда 5 каът бажыңнар чурттакчылары кымдан-даа артык эскерген. Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол Ак-Довурак хоорайның мэри Ш. Ооржак-биле телефон-биле харылзашкаш, хоорайда бүгү чугула объектилерин, ында ЧЭТ-тин дарый-дүрген шинчилелин чорударын дааскан. Одалга-энергетика комплекзиниң чугула объектилериниң бирээзин хууда контролга ап, чер шимчээшкинниң соондагы оон байдалын шинчилеп, түннел кылырын үлөтүр болгаш энергетика сайды Р. Кажин-оолга дааскан. Тываның Баштыңы тевишкени төвүнден ырак эвес Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның элээн каш удуртукчулары-биле база чугаалашкан. ОБЯ-ның дыңнадыын езугаар, когаралдар, үрелишкенин чок, амыдырал хандырылга объектилери анаа ажыдап турар.

ОБЯ-ның Тывада эргелелиниң телефону 8 (39422) 9-99-99.

ӨЛЧЕЙ-ЧОЛДУГ ӨВҮР ЧЕРДЕ

Тус чер чагыргаларында

Өвүр — Тываның онзагай чурмалдыг болгаш тывыздык булуңнарының бирээзи.

Ол 1941 чылдың май 24-те Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунун чарлыгы-биле кожун бооп тускайлаттынган. Кожа чыдар Барыын-Хемчиктен Саглыны, Чөөн-Хемчиктен Солчурну болгаш Чалааты, Дус-Даг сумуларын Улуг-Хемден аңгылааш, Өвүр кожунуну тургускан.

Республикавыстың кыдыг-кызыгаары Өвүр кожунунун социал-экономикалык сайзырал-хөгжүлдээнин байдалын «Шын» солунга чырыдар сорулга-биле кыска ажыл-херекчи чугааны кожунун чагырга даргазы Сергей Даш-оолович Куулар-биле кылдым:

— Тыва кижиниң дээди сүлдези — төрүн чериниң чедимчелиг чоруу база чонун амыр-чаагай чуртталгазы болгай, Сергей Даш-оолович, 2013 чылда Тыва Республиканың социал-экономикалык сайзыралыга деткимче базым бооп турар «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелинде киржип турар сайгарлыкчыларның ажылы кандыг деңгелде чоруп турарыл?

12-14 вектерде-ле кыдаттар Дус-Дагның дузун казып ал турганнар. Дус-Даг үргүлчү Төп Азияның шинчилекчилериниң кичээгейин хаара тудуп чораан. Маңаа орус аян-чорукчу эртемденнер Г.Потанин, А.Адрианов, П.Крылов келгеш, дустан бүткен дагны магадап, дыка хөй ажыдышкыннарны кылганнар. «Дус-Даг» уургайы Торгалыг хеминиң солагай эрининде, суурдан 14 км черде турар. Оон шыпшы — далай деңгелден 1809 метр черде, бажын Ыдык дээр. Чоокта Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчысы Михаил Сергеевич Козлов «Дус-Даг» бүдүрүлгезинге келгеш, ажылды моон сонгаар чорудары-биле арга-сүмезин каткан. «Дус-Даг» КХН-ниң чылда дус тывыжы 30 муң тонна. Уургайның курлавыры 968, 25 тонна.

— Өвүр черниң «алдыны» дус дугайында чугаа чоруп турар төлээде, өске ажыктыг казымалдарны база оларны шингээдир аргаларына инвестициялар бар бе, Сергей Даш-оолович?

— Хам-Дыттың тууйбу кылырынга онза тааржыр дой-довураа орук болгаш чуртталга бажыңнарының тудуунга чугула херек. Оораштың элезин-сайының муң-муң тонна курлавырларын шинчилеп тыпкан. Тудуг ажылы көскү чоруп эгелээрге, бо бүгүнү ажылгалга

болгаш ногаанчыдылга ажылдары чоруттунуп турар. Сезоннуг ажылдарга ажыл чок эрге-байдалдыг хамаатыларның киржилгези улуг. Мал оолдаашкыны, часкы тарылга, малга чем белеткели дээр хөй күш негетинер ажылдарны оларның дузазы-биле күүседип турары-высты демдеглээн. Ажылын чидирген тускай эртемниглер биске үр болбас, албан черлери-биле кады ажылдашкыны чедимчелии моон-на илден.

— Төөгүлүг Кара-Дуруг, Арзайты, Көндөй ховузу, Адарган аржааны, Улаатай, Улуг-Хорум базырыктары, Шаалааш шурлагы база Ак-Чыраада хаяда бижиктер дээш, Өвүрнүң кайгамчыктыг чараш черлери бар. Хөй-ниитиниң дыштанылганын болгаш көдээ туризм ажылдарын чугаалап көрүнерем?

— Бисте бурун шагның тураскаалдары хөй болганда, кол углаанышкын — төөгүнү камгалап артыры. Ынчангаш Улуг-Хорумда аңгы-аңгы аттарлыг базырыктар — эртемденнерниң, туристерниң кичээгейинде. Эрте-бурунгу көшкүн чоннарның амыдырал-чуртталгазының дириг херечизи бооп арткан Улуг-Хорум базырыктары күрүнениң онза хайгааралында турар. Девискээриviste нерв системаның аарыгларын, хан базыышкынын, чүстерниң болгаш бүүрек-

Допчу намдары

Сергей Даш-оолович Куулар — Краснодар хоорайның механик-технолог-тук техникумунун доозукчузу. Уругларның спорт школазының тевер-шанчар бокстуң башкызы, республиканың спорт комитетиниң, оон соонда Красноярск крайның улуг тренери. 2003-2007 чылдарда Хандагайтының уругларның спорт школазының директору. 2008 чылда Өвүр кожунунун

С.Д.Куулар кожунун чагырга даргазы

Төлээлекчилер хуралының депутадына сонгуткан. 2009 чылдың апрел 9-та Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Өвүр болгаш Мугун-Тайга кожуннарда бүрүн эргелиг төлээзи болуп ажылдап кире. 2011 чылдан Өвүр кожунунун чагырга даргазының албан-дужаалын томуйлаткан. «Чаңгыс демниг Россия» партиясының кежигүнү. 20 чылда ТКУ-нун күш-культура болгаш спорт талазын бот-өөредиле биле дооскан. Европа болгаш делегей чергелиг спортчуларны делегей ареназынга белеткээр. Россияның 3 дакпыр чемпиону, Европаның хулер медалының эдилекчизи, Россияның спорт мастери. Тыва Республиканың «Шылгаангай күш-ажыл» медалының эдилекчизи. Тыва Республиканың болгаш Россияның күш-культуразының тергини.

ның чурттаар чери дээш, чугула чүүлдерниң турары көрдүнген.

— Өвүр кожунун ат-сураглыг мөгелер, спортчулар чурту болгай...

— Россияның, Европаның база делегейниң хурештиң хевирлеринге чемпионнары Лариса Ооржак, Батый Хертек, От-Сүрен Маадыр-оол база Чингис Салчак шупту чаңгыс чылда эки чолдуг сылдыс адаанга төртүтүнген салымныг спортчуларымыс Өвүрнүң спортчу арны бооп турар. 2000 чыл — Тываның төөгүзүнде онзагай. Чүге дизе, ол үеден эгелеп, бистиң аныяк спортчуларымыс чедишкынче оруун тыпканы ол. Андрей, Алексей Монгуш алышкылар база Отчугаш Тежик, Аңгыр Куулар республикада тыва хурешти сайзырадырынга үлүүн кирип чоруур. Тываның Арзылаң мөгези Сайын-Белек Тюлюштүң алыс угу база Өвүрден үнгени кымга-даа билдингир. Маңаа чүгле Өвүрнүң эвес, бүдүн Тываның мөгелерин, спортчуларын адаар ужурулгусу. Күчүтен мөге Аяс Монгуш 17 харлыг тургаш-ла, республикага шүглүп эгелзэн. Тыва хурештиң төөгүзүнде кол черни ээлеп турар ук мөгениң катап хурежиң үнүп кээрин чон манап турар. Өзүп оор мөгелерге арга-дуржулганы берип чоруур Чимит Кууларның көскү ажылы-жин демдеглээр чугула. Дус-Дагның муң малдыг хоочун мөгези Чимит Чымбааевич эттир, сүткүр уксаалыг инектерни өстүрүп турар.

Салгалдарга немеп каарым болза, бистиң черниң оглу-кызының кижизидилгези база өөредилгези эки. Бо чылын кожунунун школары 118 доозукчуну доостурган, оларның аразында 3 мөңгүн, 1 алдын медальга төлөпиглер бар. Хандагайты школазын алдын медальдыг дооскан Валерия Чойган-овнага база оон авазы Даяна Кызыл-ооловна Ооржакка «Шын» солунну дамчыштыр байыр чедирил ор мен.

— Тыва эр кижиниң төлөпиг мөзү-шынарын хевирлээрде кандыг аргаларны ажылгап болурул, Сергей Даш-оолович?

— Тыва эр кижиниң хей-ады бир дугаарында эр чонун демнинде болур. Эр кижин бодун шын орукче углап, мөзү-шынарын хевирлеп алырда эң-не кол чүүл — ада-өгбелерниң ук-төөгүзүн, мер-

геннерниң чагыг-суртаалын ханда билип алыры. Кожавыс Моол ажыл кылбайн турар кижини чон элээди оол бүрүзү кара чындан күш-ажылды кылы өөрөнгөн боор. А бистер канды даа ажылды сайзырадып бүдүрү болзувусса чер-даа чедер, күрне база дыка деткип турар-ды. Ынчал кээрге, Тыва черивистиң эки чуртталгазы, сайзыралы дээш чон дорт харысалгалыг, чаңгыс сөс-биле бүгү чүвениң камгалакчылары болур ужурулгусу. Бистерниң санымыс эвээш-даа бол, угаан медреселивис улуг, чүткүл-соруу чүдөн күштүг. Маңаа тыва кижиниң чоргааралы, чаңгыс-ла Сергей Күжүгетович Шойгуну адаарга чедер. Чаңгыс чер-чурттуг Россияның Маадырының ачы-дузазы-биле Тывавыстың эки ады тарап, сайзыралды ап турарын көрүп тур бис. Эр чонну хей-адымысты көдүрүп бот-боттарымысты хүндүлөжип чоруу деп кыйгырап-дыр мен.

— Сергей Даш-оолович, удавас Тыва Республиканың малчынарның Наадымы. Силерниң малчынарның чылдагааны көргүзүлгелериниң чылдагааны чажыды чүдөл?

— Мал ажыл-агыйы — Өвүрнүң кол экономиказы. Бо чылын мал оолдаашкынының түннелдери-биле эки черни алган бис. Бо бүгү чедишкын — малчынарнымыс ачызы-дыр. 2008 чылда республика Наадымын Өвүрге эрттирген соонда бистиң малчынарнымыстың хей-ады, сүлдеси бедил, холу-буду улам туттунгур аларган. Кожуунда муң хойлуг малчынарнымыс саны 10 ашкан. «Чалааты» МУБ шаандан тура бүдүн республиканы суген-ширби-биле хандырып келген. Малчынарнымыстың кызымаа-биле бо адыр сайзырап чоруур. Кожуунун туружу, агаар бойдузу база өт-сигени малды мандып-өзериниң чажыды деп санаар мен.

— Айтырларымга харыны бергеннерге четтирдим, Сергей Даш-оолович.

Чаяна ЧЫКАЙ чугаалашкан.

Кызыл — Хандагайты — Саглы — Кызыл.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Валерия Ооржак — алдын медальдыг доозукчу кыс.

— Ажыл-ижи шуудай бергеннерге «Улаатай» туристичи баазаның удуртукчузу Хандагайтыдан Саида Чимит, Солчурнун дарганы Илья Кара-Сал, малдың кадыг чернерин белеткеп турар Сарыг-Хөл сумуздан «Чалааты» МУБ-тун директору Олег Агбаан, Чаа-Суурдан чазаныр ус-шевер Мамый-оол Бүдөгечи деп сайгарлыкчыларны хамаарыштырып болур. Дус-Дагның дузундан уран кылыкчы Айдыс-оол Куулар, Саглыдан сарлык сүдүнден саржаг бүдүрер арат Лидия Ооржак, Солчурдан кондитер Алена Куулар, Хандагайтыдан тыва национал хеп болгаш аңаа дөмейлештир куда плателериниң база суй белектерниң мастери Анжелика Седен-оол олар төлөвилелдерин боттандырап сорулгалыг. Ажылдаар сорулгалыг чаңгыс чер-чурттугларымыска бүдүрүлгө ажыдары черлерни база тускай программалар таварыштыр акша-хөрөңгилер-биле дуза-деткимчени көргүзүп турар бис.

— Тываның «тос эртинези» Дус-Дагның дузу кайы-даа үеде бирги херегелдин барааны. Дус уургайында ажылдар кандыг чоруп турарыл?

— Тывада ижер дусту казып турар чер чаңгыс бистиң кожунда деп мактанып болур бис.

болгаш бүдүрүлгеге кирир. Улаатайның демир рудазы база Солчурнун коргулчун холумактыг аар металлдары бүрүнү-биле кадагалаттынып чыдар. Өвүр кожунунун дузун база оон-даа өске ажыктыг казымалдарын шингээдип алып төлөвилелдер-биле даштыкы инвесторларны хаара тудар аргаларны тывар сорулга — бистиң ажыл-чорудулгавыстың угланышкынында. Ол ышкаш көдээ ажыл-агыйның база тудуг материалдары кылып бүдүрүлгелерин ажыдар аргалар бисте бар. Кожуунуус чер курлавыры-биле байлак. Оларны бистер көдээ ажыл-агыйына, үлөтпүр-бүдүрүлгө черлеринге ажылгаар кылдыр инвестицияны хаара тударын чарлап турар бис. Бистиң кожунунун бойдуз курлавырларын бүдүрүлгө черлерин ажылдадыр болза онза ажыктыг. Демир рудазының, тудуг материалдарының, аржаан сугларның база арга-арыг курлавырлары болбаа-зырадылга үлөтпүрүн хөгжүдерин манап турар.

— Кожуунда ажыл чок чорукту узуткаары-биле кандыг аргаларны ажылгап турар силер?

— Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төп-биле керээзугаар суурларга чаагайжыдылга

терниң хоочузу эдип, эмнээр аржааннар бар. Аксы-Дуруг болгаш Адарган аржааннарында тус черниң сайгарлыкчыларының туристичи баазалары, бистиң кожунун хөй аалчыларны хаара тудуп турар. Курбун-Шиви деп дээрден дүшкен сылдыстан тывылган бойдуз тураскаалы бар. Тывызымы ам-даа чедир ажыттынып шинчилеттинмээн Курбун-Шиви бистиң кожунун эртинези-дир.

— Силерниң кожунунун күрүне кызыгаарыңче чоок туружу кандыг салдарлыгыл, Сергей Даш-оолович?

— Шагдан тура Моол-биле ада-өгбелеривис найыралдыг кожалар. Кызыгаар чоок болгаш даштыкы күрүне-биле арга-дуржулга солчуп, кады ажылдажылга кылыры чүдөн эптиг. Абазы — Хандагайты (Боршо) — Улангом — Улан-Батор оруунун кызыгаар эрттирилге пунктузунун чоогунга көдээ ажыл-агыйның бүдүрген бараанын садар төп кылып төлөвилелди ажылдап кылып турар бис. Маңаа садыг-саарылганың негелделери езугаар дериг-херексел, аш-чем, ногаа, тараа шыгжаар черлер, күрүне кызыгаарындан эртип турар барааннарның хыналдазын чорудуп турар лаборатория-база ажылдакчылар

ДООЗУКЧУНУ ҮДЕП ТУРА...

Дүүн ТР-нің Чазаның Бажы-
нга ТР-нің Чазак Даргазы Шол-
н Кара-оолдун оралакчызы
атолый Дамба-Хуурактың удур-
газы-биле 2013 чылда Тыва
республиканың өөредилге черле-
нге доозукчулар кезжээлериниң
кениниң түңнелдериниң болгаш
-тин дээди база ортумак өөре-
нге черлеринче абитуриентилерни
ээп алыр комиссияның ажылы-
н чорудуунун дугайында хурал
туп эрткен. Аңаа республиканың
ы-бүрү яамыларынын, ведом-
оларының төлээлери киришкен.
үнде айыттыгнан ийи айтырыгга
аарыштыр ТР-нің өөредилге
гаш эртем сайыды Каадыр-оол
елдейнин илеткелдерин езугаар
рга, 2013 чылда республиканың
едилге черлерин 9022 өөреник-
ер, оларның иштинде 4720 – 9-ку
ссты, 3644 – 11-ги классты, 658
ки — кезжээки школаны чедиш-
нин дооскан. 142 уруглар, оолдар
ын болгаш мөңгүн медальдарның
илекчилери болган. Өөредилге
леринге «Сөөлгү коңга» болгаш
зукчулар кезжээлериниң байыр-
дарының эрттирилгезинин ду-
ында май 17-де ТР-нің Чазаның
таалынга дүүштүр доозукчулар
ээлери республиканың школа-
ынга июнь 23-те болуп эрткен.
зүнениң, республиканың, чер
лы-агый лицейлеринге болгаш
гуртук суурга доозукчулар ке-
зээлериниң янзы-бүрү чылдагаан

нар уржуундан июнь 19-та эрткен. ТР-нің ИХЯ-ның медээзи езугаар, ол хүннерде корум-чүрум үрээш киннери база онза болуушкуннар бүрүткеттинмээн. Салют чазылдырып турган үеде, Өвүр кожуунуң Хандагайты суурнуң школазының доозукчузунуң бажының солагай талазы өрттөнгөн. Кемдээшкин оон кадыкшылынга шыңгыы айылды чедирбээн. Болган таварыллага хамаарыштыр хемчеглер алдынган. Бо чылын доозукчулар кезээлериниң байырлалының эртирилгезиниң талазы-биле чогуур албан черлериниң ажал-ижи ниитизи-биле багай эвес болганын Каадыр-оол Алексеевич демдеглээн.

Кызыл хоорайның ПУ-4 өөредилге чериниң оран-савазының делгем болгаш эттиин барымдаалап, 2013 чылдың абитуриентилерин хүлээп алыр комиссияның ажылын ында организас-таан. Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун: «Бир өг-бү-леге эвээш дизе, бир кижы ыяап дээди эртемниг турар ужурул» деп даалгазынга даянып, ук комиссияның ажылын улам шынарлыг, көскү, билдингир, чедингир тургузары, аайлаштыары негеттинип келген» — деп Анатолий Дамба-Хуурак хуралдың киржикчилеринге чаңгыс эвес удаа сагындырган. Бюджеттиг азы тускай сорулгалыг олуттарга хамаарыштыр ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызы бо чылын РФ-тиң 200 ажыг өөредилге

черлериниче чагыгларны киирген турган. Июль 2-нің хүнү-биле алырга, РФ-тиң 161 өөредилге черлериниң тускай сорулгалыг 756 олуттарын Тываның доозукчулары ээлеп болур. Ооң кырындан Бурятияның көдөз ажил-агыи академиязы база бюджеттиг олуттарны берген. Аңаа чергелештир чаңгыс олутче (бюджеттиг-даа, төлөвилриг-даа) кордап турар уругларның саны бедик болуп артпышаан. Комиссияның ажилы июль 20-ге чедир уламчылаар.

Хуралды түнөп тура, Анатолий Дамба-Хуурак: «Доозукчулар кезээ-зи дээрге бистиң ажы-төлүвүстүң байырлалы, оларның чуртталгазының база бир солун болуушкуну, а куусекчи эрге-чагырга органның тодаргай түннелдер кылыр үе-дир. Бир-ле яамының азы өске-даа албан чериниң ажал-чорудулгазының угла-ныышкыны езугаар каш доозукчу өөрениксп турарыл? Келир үеде тудуг, энергетика, үлөтпүр, экономика дээн чижектег республикавы-стың хөгжүлдизинге чугула херек адырларга чеже тускай мергежилдиг специалистер белеткээр бис деп айтырылгларга дөрт хары турар ужурлуг. Доозукчуну быжыг холга тудуп, ол бедик мергежилдиг кижил болуп төрзэн черинче ээп келгеш, ооң сайзыралына үлүг-хуузун кириштирер болзун дээш ажалдаар апаар бис. Уругларывыстың келир үеде мергежилин шилип алыры азы профугланышкын талазы-бил

ажылды чүгө Өөредилге болгаш
эртем яамызы эвес, а шупту яамалар
чорудар уjurлуг. Ылаңгыя өскүс,
хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден,
амыдыралының байдалы нарын
уруглаарывысты онза кичээнгейге
алары — бистиң хүлээлгевис-тир.
Ылаңгаш республиканың хүлээп
алыр комиссиязының ажилынга

шупту сайттарның оралакчыларының киржилгези чөптүг болгаш уjur-уткалыг деп санаар мен. Олышкаш массалыг информация чепсектерин таварыштыр тайылбыр ажалын күш-телдирип, чонга долу болгаш шын медээлерни чедирери чугула» — деп чугаалаан.

Автордан: Тыва Республиканың келир үези өзүп орар болгаш амгы үениң салгалдарының холдарында болгай. Оларның төрзэн черинге ынаандан аңгыда, келир үеде шилип алган мергежилинге бердингенинден регионнуң бурунгаар хөгжүлдези хамааржыр. Ынчангаш профугланыышкын талазы-биле аялды ханыладып, ону улам дээштиг чорудары бирги черде дээр болза, хөөрөм эвес. Маңаа хамаарыштыр республиканың ямаларының туружу ам-даа быжыгалттынмаанын база бот-боттарының аразында сырый харылзааның болгаш кады ажилдажылганың барык чогуң хурал үезинде эскердим. Кандыг-даа үүле-херекти боттандырары белең эвес, частырыглар, билдинмес чүүлдер черле туруп кээр, ынчалза-даа тодаргай даалгалар, сорулгарлар салдынган, соң даарта ажил чүгүле шуудал, чогуур боор деп бүзүредим.

Азияна ТАУ.

Чуртталга-коммунал ажил-агыйында

ТОДАРГАЙ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ЭГЕЛЭЭН

Чуртталга-коммунал ажил-агыйы — экономиканың кол адыры болгаш чурттуң кайы-даа регионунда хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи.

Россияның Президентизи Владимир Путин бо ажылдың деңгелин кидип, чаартылгаларны кылыр тулганы салып, ажылды шынар-углап-баштаарынга хыналданы ителдирерин негээн. Аңаа үндеп, Тываның Чазаның баштыны илбан Кара-оол республиканың итталга-коммунал айтырыгларын итпирлээри-биле тодаргай хем-лерни болгаш сорулгаларның иселдезинге хыналданы күштел-ерин база дааскан. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының адырын игарып көөр болза, ол дыка-ын, хөй угланыышкыннарлыг ипплекс, олар боттарының ара-нда сырый харылзаалыг. Ол хөй ирннн ажыл-чорудулгазындан күстунган. Ооң кол адырларын-чурттакчы чоннун чурттал оар-кың-балгады, чылыг-чылыдылга, ит болгаш соок суг, электри хан-рылгазы хамааржыр. Ажы-биле аалаар болза, чурттакчы чоннун ежок чугула хереглелдери-биле дорт холбаалыг. Коммунал ин-фраструктуразының объектилерин иртыры-биле тускай сорулганы итандыраарынга, амыдырал хан-рылганың шынарын бедидерин, иттаарынга айыыл чок байдалын игузар болгаш чурттал турар ба-ң-балгадынга чурттакчыларның маарылгазын эки талааже угланды-

рарынче кичээнгейни салыр.

Кызыл хоорайда чаагайжыды туттунган чамдык бажыңнарның хөй чылдар дургузунда капиталдыг септелгезин кылбаанындан найысылалдың даштыкы овуру-хевирин үрөп турарын демделгесвес аргажок. Бажыңнарның чурттакчалары оон девискээрин арыг-силиг тудуп, хумагалыг болуп, септелгезин чорудар болза, эки байдалга бажың хевээр турар деп бодаар мен. Сагыыр ужурулуг дүрүмнерни тоомчага албаанындан чаагайжыттыган бажыңнарның ниити байдалы баксылар, үрелип, хир-чамга туттура бээри ол.

Бодум хоорайда каракка көскүзү-биле чаржынчыг байдалдыг ниити чуртталга бажыңнарын эргидим. Чехов кудумчузунуң 8 дугаар бажында тууйбудан туткан 5 кавт ниити чуртталга чериниң чоогунга чеде бээрге-ле, думчукка багай чыт уткуп алыр. Иштинче кире бээрге, дүмбей караңгы, сагыш караңгылаар. Дзэ-вири, ханалары туржук, базар чер безин караңгызындан көзүлбейн турар. Хир-чамын чугаалаан-даа ажы чок. Бо хөй өг-бүлелерниң чурттал турары хөй квартиралыг бажында кандыг-даа денелдиг, кандыг-даа билиг-мергежилдиг хамаатылар бар. Оларның таарымча чок бо байдалдардан уштунуп, ниити-даа болза, чыл-чылы-биле чурттал келген оран-савазын чаагайжыдып алырын бодавайын турары чүдөн көскү. Үнер-кирер, ойнаар арга чок хирлиг, караңгы черде чаш уруглары өзүп турар. Коргунчуг-даа, чииртим-даа ...

Бо бүгү берге байдал канчал тургустунганыл? Чурттакчыларның чуртталга-коммунал ажыл-агыйында өреширезиниң ууттунмас кылдыр өскенинден. Хоорайның чуртталга-коммунал ажыл-агыйы-биле найысылалдың чурттакчыларының аразында бот-боттарын билишпезинден тамы улам ханылай берген. Оларның кайы-кайызында даа буруузуң миннип, ишпээржилгеге кээп, чидиг

байдалдарны шиитпирлэг аар күзел
чогундан хүндэн-хүнчө-бергедээш-
киннер тургустунуп турар.

«Думчуууста» Тываның Россияга каттышканының 100 чыл ою «үзүп» келген-дир. Хамааты кижии бүрүзү берге байдалдардан уштунар аргаларыны тыпшаа, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының чурттагычы чоңга берип турары чаагайжыттыңган байдалдар дээш ачы-дуза төлеверин эгидер ужурулуг бис. Чаагай, чараш чуртталгалары камнап алыры – бөгүндү соңгаарлаттыңмас чидиг айтырыг ол. Найысылалда Чехов кудумчузу-

” Коммунал инфраструктуразының объектилерин чаартыры-биле тускай сорулганы боттандыраарыңа, амыдырал хандырылганың шынарын бедидерин, чурттаарыңа айыыл чок байдалын тургузар болгаш чурттап турар бажың-балгадыңа чурттакчыларның хамаарылгазын эки талаже угландыраарыңче кичээнгейни салыр.

нуң 8 дугаарлыг бажыңының чурт-
такчылары-биле чугааны чоруттум:

Айлаң Ондар: 1993 чылдан эгелеп чурттаан мен. Бо бажының коргунуч байдалы бээр кирип ордала, көстүп кээр. Карака көсүк чүгүзү чүү-даа чок, боттарыыс кызып тургаш, херек чүүлдери акша чыгаш садып алгаш, хемчээн ап, септеп ап турар бис. Хоорай чагыргазынче, эргелеп-башкарар компанияже-даа билдиришкиннерни бижмел-биле каш удаа кирген бис. «Силерниң бажыңнарны тууйбудан туткандың, ам-даа 50 чыл ишти чурттап болур силер» — деп, бир дарга мындыг харыы берген. Июнь 23-те билдиришкинни хоорай чагыргазынче катап бижээш, ат салгаш, кирген бис. Ижер суу, арыгларыр чери чаңгыс өрээлде, дыка хирлиг. Эжиктер, соңгалар шупту ажык болгаш кыжын дыка соо. Бажың-башкаң чок улус борта кээр чагдак.

таныр, арагалаар. Корум-чурум гудар шагдаа ажылдакчылары бар, ол хирезинде-ле дүне-даа, хүндүс-даа шимээн-дааштыг, бистерге дыш чок. Чаңгыс сөс-биле, бо бажында байдал дыка берге.

Саян Куулар: Мында дыка үр үеде чурттал чор мен. Чылдан чылче бо бажыңның байдалы баксырал турар.Сугнун, чылыг дамчыдылгасының болгаш арыг-силигниц талазы-биле дыка берге бажыңарга хамааржыр деп бо-даар мен. Эрткен чылын дзвизир кырынга кара-саазын чадып, септен

човангыр чурттакчылар тургулаар. Бо бажында чурттал турар бажынын экижидер сорулгалыг чурттакчылар барын солунда бижээн. Подьездиге кире бээримге-ле, караңгылаш кынды, каэт бурузунун кыдынында сөгаларын дуглап каанындан чүү-даа көзүлбес. 1-ги каатты эргий көрдүм, демир эжиктерлиг, коридорунуң шалазы чүгээр арыз, ушкан-турган эзириктер шуут көзүлбеди. 2-ги каатчы үндүм, арыг-силлинин талазы-биле база-ла чүгээр, шимээн-дааш чок, шыпшың, аай-дедир кылаштал тур мен, эжик ажыттынган соонда, кижги үнүп келди. Мендилешкеш, чугаалаштым. Мээң айтырыгларымга күзөлдии-биле харыылап берди:

Болат Сырат: «Мен бо бажыңга чурттааш, чээрби ажыг чыл болдум. Ниити байдалы сандаргай, соңгалары чок, караңгы, чогуу кааьт бүрүзүндө харыысалгалыг даргалары соңуп каан. Олар шыңгызы-биле хайгааралды тургузуп, негеп турар. Корум-чурум талазы-биле ажырбас, санитарлыг байдал багай. Ооң мурнунда эргелеп-башкаар компания харыылап турган болза, ам шуут көрүмстезэн. Өрт талазы-биле дериг-херекселдер бар турган, ам байдал дедир барган. Капитал септелгени кылыптар болза, бо бажыңның байдалы экижи болурунун аргазы бар. Изиг, соок сууг, арыганыр чери квартиралар иштинде. Экижтерин, соңгаларын болгаш шалазын кылыптар болза, байдал чүгээртээр деп бодаар мен».

Хүй квартиралыг бажыңнар-
ның чурттакчылары демний-биле
харысалгалыг кижилерин сонгу,
иштики-даштыкы байдалын арыг
тудар, хуралдардан эрттирип ту-
раын сүмөлээр-дир мен. Каът
бажыңнар харыылаар эргелеп-баш-
караар компания биле чурттакчылар
аразында сырыг харызаалыг
ажылдаар ужурлуг, изиг, соок суг
болгаш чырык, чылыгын өрөзүн
төлеп туар болза, бажыңнын нинти
байдалы чүгээртээр аргазы черле
бар деп бодар мен.

Аникся ТЮЛЮШ.

Ужу-кыды көзүлбес кылдыр шөлзөн чаттылып баткан шынаа чазын сарыг чечек-биле каастанып, чайын мөңгүнелчек ногаан оят-биле шугланыр. Бир талазында моол чери, өске ужунда Сарыг-Хөл кылаңайнып чайнап чыдар. Делгем, узак баткан шынааны кыдыын илчир-белей дистинген даглар хаажылап турар. Чоок-кавыда кадарчыларның, оларның өгбелериниң шаандан бээр дагып, ыдыктап чоруур улуг даан Чала дээр. Эрткен-дүшкен чорумал-даа, аал-коданында өг ээлери-даа ырактан-на бедик, сүрлүг көстүр дагга «Улуг Чалаа, өршээзин!» деп, чалбарыыр. Дагларның ишти, ыжык черлеринде хараачыгай уялары сагындырар эрги хонаштарның орну карарып көстүп чыдар. Бо черни эзлей чурттаан тумат аймактың дугайында тоолчургу чугаалар хөй. Оларның бирээзи — Чиңгис-Хааның авазының хөөрүн тумат шериглер 80 чыл кадарган деп, оларның бүзүрелдиг, дидим болгаш шынчызын магадаан чугаа болур.

Чалаатыга өшкү-хой булут ышкаш хөйү-биле ойттал чораан деп чугаа база шын. Муң хойлуг малчыннар амгы үеде-даа эвээш эвес. Кыжы чылыг, хар чуга дүжер болгаш, өшкү-хой азыраарына таарымчалыг. Чаттып баткан Чалаатыга чеже-чеже кижини малын малдап, ажы-төлүн өстүрүп, амыдырал тудуп, чурттаваан дээр, буяныг, бай-байлак чер ийин ол. Тумат аймактың демни, дузааргаа база хөйүн кайгады бээр. Сезен чылдар үезинде оларга келин болуп келген аныяк херээжен кижини 31 муң рубль самчыгдалдыг болган чүве-дир. Ол үеде «Жигули» машина өрттө 5 муң рубль турганын чижеглей санааш алыр болза, дыка көвей акшага дүшкен турган-дыр. Кенээт-белээт кижизин көрүп алгаш олар эвес дээш, туматтарның улуг улузу чыгылып кээп сүмөлешкеш, 25 муң акшаны чыып салчыпкаш, өрезин дуглаарына дузалааннар.

Берген кижини ыттаваза-даа, алган кижини чугаалап кээр дигир болгай. Буяныг болгаш сеткили дузааргак кымнар боор ол? Май-оол Маадыр-оол, Бады Биче-оол, Василий Аракчаа, Шокар Бадын дээш, өскелер-даа кижини бүзүрүндө бар чараш, ян, кээргээчел арыг сеткилдин ачы-буянын кылганын чону сактып арткан. База бир чижек. Малчын коданга бичин оолдар от-биле ойнап турда, өрт өөскүп үнгөш, кыштаг өрттөнгөн. 300 хире хой когараан. Хоолу туматтары, Ирбитей туматтары база-ла дугуржуп, сүмөлешкеш, кодан хойнуң баш-дуоюн катап тургузуп берген. Ол ышкаш уруг бажы хылбыктаар, оол-кыс өглээрде азы улуг кижиниң төртүтүнгөн хүнүнде туматтар дуза көргүзерин хүлээлгези дег көөр, тигин-биле кээри ажы-төлгө үлегер болур чаагай чаңыл апарган.

Чалааты дагларының баарында, шынаада, өглер-ле хөй. Бистиң сураглап бар чыдар өөвүс ам-на көстүп келди. Биз аразында «Тумат

чурту Чалаатыны туман дуглай бергени ол бе дээнгиз, Чалаа даандан көдүрлүп үнгөн кара булут чоокшулап келген дег болган соонда, өл хар дээрден бадып, хады-хары катый келди. Хайыракан дааның эдээнден туттунупкан турар улуг, ак өг ийни куду чайгылып, ужуга берзин дээнгиз күштүг хат хире-хире улдай хал турза-даа, өг тендиш дивейн тур. Эжини ажыдып, ээги кирер тыва өгнүң ээлери-би-

Василий Туматович Аракчаа.

ле таныштырайн: Василий Туматович биле Анфиса Тюлюшова Аракчаалар-дыр. Оларның өөнчө кире бээрде, аян-шинчизи каракка дораан илдигер: кырын шыпкан песте янзы-бүрү өңнүг чөлээшти чада тырткаш, кырындан ынаа ыжы-биле хере тудуп каан дег сагындырар. Хүн хараачадан бакылап кээрге, сарыг, кызыл, ногаан өөнчөргө ынааларның дорт согун дег чыскаалы уннажып кээрге, өг уруглар ойнаар хамнаарак дег дескинип каап турган ышкаш апаар. Чыышкын баарын база өгнүң идик-хеп, барбалар чыдар талазын ногаан торгу көжөгелер-биле дуглап каан. Аптара кырында өг ээлериниң база ийи оглунуң чуркутары бар. Чорук улузу кирип кээрге-ле, демир-суугу кырынга шайны хайындырыпкаш, аалчыларга аякка куткаш, сунуп, аш-чемин салыпты. Бо хүн кажаада арткан үш-дөрт өшкүзүн кыргып доозар, ол ышкаш беш-алды хире төрүүр өшкүлерин карактап хүнзеп турар кадарчылар болду.

Василий Туматович ада-иезиниң чеди ажы-төлүндөн ачазының кыштаан, одар-белчириин, кадарчы ажылын дөзеп салгаан, ээлеп арткан оолдарының бирээзи болур. Оон ачазы Александр Күнгевич Аракчаа 1896 чылда төрүттүнгөн. Феодалдыг Тываны көргөн, Советтик Тываны тургусчур ажылга үлүг-хуузу кириштирип чораан бөдүүн арат. Мал ажылынга карак кызыл, олут орбас кежээ кижини болган. Оон аңгыда ол чоок-кавыга сураглыг аңчы деп база алдаржаан турган. Чон аразына чаагай адындан аңгыда, ажы-төлүнге аймааның ук-төөгүзүн, черчуртунуң төөгүзүн өнү кылдыр дамчыдып, чугаалап берген. Дагларда куйларга кымнар чаштынып турганын, базырыктардан чүнү казып шинчилээнин, төрзөн чериниң дой-довураан Кыдатче канчаар кири сөөртүп турганын оолдарына

төөгүп чорааны уттундурбаан. Кадарчының өөнгө Салчак Калбак-Херекович Тока бо-ла кээр турган. Улуг дарга 1901 чылда төрүттүнгөн авазы-биле чажыт үежилер-дир бис деп чугаалажып органын Василий Туматович дыңнаан. Дарга аалга келгенде, тамчыктыг дыш негеп чыдар чаңы чок, бир-ле чүвени сонугаан, айтырган турар, аажы-чаңы чазык, бөдүүнүн ол эскерген. Хола пашка шай хайындыргаш, хөнекке кудуп, баарына салып каар дээрде: «Ажырбас, паштан узуп ижилтер мен» — деп каар. Эътти база-ла ыңдыг, өскелер-биле дөмей, деспиден холдап ап чийин дээш, артык хүндү, кичээнгей негевес дарга болган.

Кылып билир, сонугаар ажылы мал-маган-биле холбаалыг болза-даа, Василий Туматович школа дооскаш, өөрү оолдар-биле кады Балгазынның профессионал-техниктиг училищезинге кирип алгаш, механизатор мергежилге өөрөнгөн. Россияга профтехучилище өөрөдигезиниң тургустунганындан бээр 50 чыл оюнга тураскааткан уран чүүл көрүлдөзүнгө дээди шаңнал — Москвага болур түңнел концертке киржир эргени Василий Аракчаа чаалап алган. Авазының даарал бергени тыва тону, бөргү, ачазының даарааны үш каыт ыскыттыг кадыг идиин кеткен аныяк оолдун ырлап күүсеткен ыры база-ла онза чараш ыр — «Тыва кызы».

Шилип алган мергежили машина-техника-биле холбашкан-даа болза, Василий ада-иезин, мал ажылын каап шыдаваан. Сагыш-сеткили кырган ада-иезинче, аал-коданынче тыртылар болган. Ынчаар-ла кадарчылай берген. Таныжып болур эргим кыс Анфиса-биле өгленип алганда, «Аныяктар — мал ажылыңче!» деп шимчээш-кин калбарып, малчыннар күзелди аныяктар комсомолчу путевка-биле мал ажылыңче кирип турган динимиттиг үе. Василий — 25, Анфиса 20 харлыг тургаш, малчыннап эгелээш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир күрүнениң малын малдап келген, орден-хавыага четкен өг-бүлө-дир.

Өгнүң херээжен ээзи Анфиса Тюлюшова база-ла Өвүр чуртут. Эрте-ле өскүс калган болгаш, кады-төрзөннерин, төрөл дунмаларын өөнгө ижикирип, өөредип, өглөп-баштап чоруур буяныг улуг угбазы. Ынчангаш чайгы дыштанылгазында даай-авазы, честези сугга аът мунуп, хой кадарыксаан ажы-төл эңдерлип кээр. Анфиса боду башкы училищезинче кирип, өөренир, эртем чедип аар күзелдиг турган. Ынчалза-даа амыдыралдың чалаган оруу өске болуп, берге бол, алдар-хүндүнүн оруу дүжүп чыдар дээрзин баш удур кым билген деп.

Аныяк малчын өг-бүлө уда-паанда эки ажылдыг малчыннар деп мактадып, шаңнадып эгелзэннер. Анфиса Тюлюшова 24 харлыында Тыва АССР-ниң депутатынга, он чыл эрткенде, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты кылдыр соңгуткан. Хып дээр аныяк назынында чонунуң бүзүрелин чаалап алыры — белен эвес үүлө. Ол бүгүнүң артында 300-400 баш төрүүр хойну хүлээнип алгаш, оларның хураганнарын чидирг чок доруктурар, онча-менди кыш ажырап хүлээлге бар. Депутаттай бергеш, чонун кириген чагыгларын күүседип, Эрзин-Тес оруун чаартырын, ырак кожуун боорда, барык-ла суур бүзүрүңгө чыдып эмнедир

эмнелге чери турарын чедип ап шыдаан. Күчүлүг ССРЭ-ниң политиктиг, экономиктиг сайзыралының угланышкыннарын тодаргайлаан хойлулар хүлээп алырынга үлүг-хуузу кирип чораан бөдүүн тыва херээжен, алдарлыг малчын, «Күш-ажылчы алдар» ордениниң эдилекчизи Анфиса Тюлюшова-ның эрткен оруу кайгамчык солун, чоргааранчыг-дыр.

Тес-Хемниң Оо-Шынаа сумузунуң малчыннары Аракчааларның хуу ажыл-агыйында бо хүннерде хой-өшкүнүң өзүлдөзи, деңгели

Анфиса Тюлюшова Аракчаа.

эки бооп турар. Хоочуннар кыштаанда хоорай-суурдан дудак чок чурттап олар улус болду. Өгнү чырыдыптар күштүг фонарь-сайгылааннныг. Оозу ток күжү, батарея дузазындан аңгыда, хүн энергиязын база шингээди алыр аргалыг чырыткы-дыр. От салбас дизе, газ плиталыг. «Алды айда оглум-биле Моол киргеш, хүн эдерти көөр, электри чырыгы бээр улуг херексел садып алза деп бодалым бар ийин» — деп, Василий Туматович күзелин чугаалады. Ынчан бүгү коданнның девискээри хүндүс дег көстүп, мал ээлеринге дузалыг боор ажыктыг

Тес-Хемниң Оо-Шынаа сумузунуң малчыннары Аракчааларның хуу ажыл-агыйында бо хүннерде хой-өшкүнүң өзүлдөзи деңгели эки бооп турар. Хоочуннар кыштаанда хоорай-суурдан дудак чок чурттап олар улус болду.

эдилел бар апаар. Телефон харылзаазы болаада багай. Аалга чоокшулап кээрге-ле, кожа чуртутуң телефон медээзи ажылдап эгелээр. Кызылче долгаарга, хоруглуг бижик көстүп кээр. «Ак-Чыраа Тываның харылзаа чедирер берге черлериниң бирээзи. Телефон харылзаазын экижидер дээш, ажыл чоруп турар» — деп соталыг телефон харылзаа чериниң удуртукчузу сөөлүндө менээ тайылбырлап берген. Кирген аалымның ээлери сууга от кыпсырда ыяш-биле өзектеп алгаш, көржөң кирип октап каарга, делгем, улуг өгнү көржөң хүнзедир чылыдып келди. Хөмүрдаштан ядаразывысса, тыва чон көржөң оттулуп эгелээр боор деп бодап ордум.

Чугаалажып олар аравыста, Василий Туматович каш катап өгдөн үнүп, аалче кирип орган хойларын бараадай-дыр. Мал тудуп, ону өстүрүп аары шагдан бээр берге, чымыштыг ажыл. Берге турган-даа, ам-даа ыңдыг. Совет үеде кадарчының ажылы дыка үнелиг, малчыннары күрүне долузу-биле хандырып турган, эки ажылдаар-ла болза, акша-шалың көвей турган деп, хоочун сактып чугаалап олур. Социалисттик чарыштың каш дакпыр тиелекчизи,

«Күш-ажылчы алдар» ордениниң эдилекчизи Василий Туматович Аракчаа пленум кежигүнү каш катап соңгуткан. Бедик индартындан мал-маганың продукказын чижээ, алгы-кеш, чедир шгээттинмейн турарын чугаалап, кадаргаларга чемелеткен чери бар. Кодан хойну хүлээнип алга төрүүр хой бүзүрүндөн хурап алыры, ону ойтче киргиче доруктурары дыка берге. Чүс б хойдан 100 хураган алыр дээр-дү. Өшкү эвес, хой малдың ийистээ кончуг ховар. Чаа төрзөн хурагны деңгел кирзин дээш, эмискитээр, иезинге ыдар, аңгы кажат тургузар. А чаңгыс эвес, он-он раганнарны ынчаар ажаап кээр кайы хире бергезин мал эдер кылаштап чоруур кадарчы биле, ынчаар-ла күрүне малын кадар тургаш, найысылал хамаанчы суур чедер чай чок апаар. «Күш-ажылчы алдар» ордениниң бирээзи Василий Туматович Күнгет Серзеевич Шойгунуң холунд алган. Хой түлүктөп турда, кыштага дарга келгеш, орденин хөрзөн кадап бергеш, хол тудуп каа байырлашкаш чорупкан. Солун чырыдар корреспондентизин ба эдиртип алган — ол удаада Сед Хертек-биле кады келген.

Бүгү назынында өөнүң ити-биле кады мал кадарып амыдырап келгеш, оон ажыктыын, бүзүрелдин биле берге Эрткен үе-зинде шаңнал-малга, чонунуң хүндүткелиниң четкенинге Василий Туматович чоргаарланар. Амгы үени бактас: «Ажылдап аар күзел, чүткү бар-ла болза, кончуг эки үе-ди бо, аныяктарга суг болза. Чамдыта көөрге, дедир баар, бажы-бил кылаштаан дег, туразында чаңнаа мен дээр улус бар. Кижиниң баж борбак болганы чаян-дыр. Оо башка ыңдыг улус көвүдөй бергей

— деп, баштактаны-дыр. Эскерерге черле чугаазы чечен, дорт, өдө чара чаңныг кижини чүве-дир. Василий Туматовичиниң номчуваан ном чок деп болур. Чогаалчыларның асывын, бижзэн номнарын кымда артык билири мени кайгаткан. Хо мудалы — тыва номнар эвээш үнү турар. Чагыдылгалыг. Ынак солун — «Шын». Шагдан бээр сураглы журналист Валерий Севильбаевич Шаравиниң «Салым-чолду шорааннары» деп номун тыппай турарын хараадай-дыр.

Анфиса Тюлюшова, Василий Туматович оларның чайы-ла чок анайлар ыдар, хураганнар саргызы аштаар, ийистээр өшкү коданга чаңгыс анайлыг келген дээш-ле дүвүрел-ле хөй. Орай кежээ сууп катап хөөмейлеп эгелээрде, өгнү херээжен ээзи эт дүлген мүнүн быжырган боовазын, изиг шайы хайындырыптар. Кестели берген отка хлеб ажыткызын салып каар. Өгнүң эр ээзи оранны одурту көөр херээжен кижини өөн долгандыр бышкан хлебтиң чыды ажыл-ишч эрес-кежээ кадарчыларны, амыдыралды айдызаан дег, өг ишти дола бээр.

Галина МАСПЫК-ООЛ
Тес-Хем. Апрель-май

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
З.Ч. Идам-Сюрюнну шаңнаарының дугайында

Культура адырынга хөй чылдарда ак килдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «А.Б.Чыргал-оол» умак профессионал өөредилгениң күрүнүсү бюджет албан чериниң башкызы Зоя Ит-ооловна Идам-Сюрюнну шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 129

Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
Т.Бады-Монгени шаңнаарының дугайында

Эртем-педагогика ажыл-чорудулгазы адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг илы дээш Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тываның күрүнүсү университет» дээди профессионал өөредилгениң фельдшери күрүнениң бюджет албан чериниң педогология факультетиниң деканы Елена Та-ооловна Бады-Монгени шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 130

Тыва Республиканың алдарлыг кылдакчызы» хүндүлүг атты
О.В. Сатка тыпсырының дугайында

Республикага болгаш оон дашкаар күш-туруаны, спортту хөгжүдеринге болгаш тагандалаарынга онза ачы-хавыязы и «И.С.Ярыгин аттыг дээди спортчу гежил» спортчу белеткел төвү» республиканың күрүнениң бюджет албан чери-хостуг хүреш талазы-биле инструктору спортчу Олан Владимирович Сатка «Тыва Республиканың алдарлыг кылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 131

Ид приставтарының федерал-г албанының Тыва Республи-да эргелелиниң ажылдакчы-зын шаңнаарының дугайында

Албан ажылынга көскү чедишкенини аш хөй чылдарда сыныш чок албан-хүге-зи дээш Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

килдис начальниги Владимир Петрович

ринни; дуртукчузунун оралакчызы Киров Ир-вич Серен-Чимитти шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 132

Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
Дангыр-оолду шаңнаарының дугайында

Күш-ажылчы чедишкенини болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейи» күрүнениң бюджет албан чериниң айыыл чок чорук инспектору В.Сергеевич Дангыр-оолду шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 133

Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
В.Д.Немникинаны шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш идепкейлиг хөй-ниити ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республикада Иштики херектер яамызының Хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү, иштики албанының халажылгада майору Валентина Дмитриевна Немникинаны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 134

Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
С.К.Сараагайны шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Эрзин кожуунун «Бай-Даг сумузу» ортук ниити өөредилге школа-зы» муниципалдыг бюджеттин ниити өөредилге албан чериниң музыка болгаш география башкызы Айзов Кыргысович Сараагайны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 135

Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
Д.Х.Хомшкуну шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республиканың «Барыин-Хемчик кожуун» муниципалдыг тургузгунун кожуунун хөгжүм-ши театрының артизи Данил Хаакович Хомшкуну шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 136

«Тыва Республиканың алдарлыг кылдакчызы» хүндүлүг атты
Дашнямга тыпсырының дугайында

Албан-моол эртем харылзааларын болгаш калыңдажылганы хөгжүдеринге үлүг-хүндүлүг дээш «Тыва Республиканың алдарлыг кылдакчызы» хүндүлүг атты Моолдун Езу-филдар академиязының президентизи Ландамба Дашнямга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 137

Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
Н.М.Монгушту шаңнаарының дугайында

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Аварий-лиг-септелге албаны» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин 5-ки разрядтын слесарь-сантехники Николай Мадар-оолович Монгушту шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 138

Өөредилге адырының ажылдакчыларын Тыва Республиканың күрүнүсү шаңнаалдары-биле шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Кызылдың 1 дугаар профессионал училищези» Тыва Республиканың эге профессионал өөредилгениң күрүнениң бюджеттиг өөредилге албан чериниң математика башкызы Маадыр-оол Монге-Чаянович Сааяга «Тыва Республиканың өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Өөредилге адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының – Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

«Тыва республиканың Аграрлыг лицейи» күрүнениң бюджеттиг өөредилге албан чериниң курлавыр төвүнүн удуртукчузу, химия башкызы Нина Степановна Сенгини;

Уругларга немелде өөредилгениң «Кызыл хоорайны» уругларның болгаш элээдилеринин немелде өөредилге төвү» бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң директору Анна Федоровна Фатьянованы шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 139

«Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты О.А. Назын-оолга тыпсырының дугайында

Эртем-педагогика ажыл-чорудулга адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты «Тываның күрүнүсү университети» дээди профессионал өөредилгениң федералдыг күрүнениң бюджет албан чериниң агрономия кафедрасының профессору Ольга Александровна Назын-оолга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 140

«Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты А.М. Кожаквага тыпсырының дугайында

Келир салгалды өөредип-кижизидер ажыл-херекке ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунун Сарыг-Сеп суурда «С.К. Тока аттыг дугаары 2 ортук ниити билиг школазы» муниципалдыг бюджеттин ниити өөредилге албан чериниң математика башкызы Алевтина Михайловна Кожаквага тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 141

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2003 чылдың февраль 6-да № 239 Чарлыгын күжүн чидирген деп санаарының дугайында

Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын федералдыг хоойлу-дүрүмнөр-биле дүүштүрер сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2003 чылдың февраль 6-да «Тыва Республиканың девискээринде малдың саны болгаш ону кадагалап арттыраарының хемчеглеринин дугайында» № 239 Чарлыгын күжүн чидирген деп санаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 21

№ 116

Күш-ажыл төлевиринге тускай чурумну тургузуп болур Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызын бадылаарының дугайында

«Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июль 27-де №79-ФХ федералдыг хоойлуна 50 чүүлүнүн 15 кезээ-биле, «Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының эрге-бадалының дугайында» 2003 чылдың январь 3-те № 97-ВХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн дөрткү кезээн удуртулга болдургаш, **доктаадырым болза:**

1. Күш-ажыл төлевиринге тускай чурумну тургузуп болур Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызын бадылаар.

2. Бо Чарлык албан-езузу-биле парлат-тыггаан соонда күш кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 20

№ 120

Тыва Республиканың Баштыңының 2013 чылдың июнь 20-де № 120 Чарлыгы-биле бадылаан

Күш-ажыл төлевиринге тускай чурумну тургузуп болур Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызы

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де № 204 Чарлыгы-биле бадылааны Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының реестринде (дараазында — реестр) «удуртукчулар» категорияның дээди, кол болгаш башкарыкчы бөлүктөрүнге хамааржыр Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдары.

2. Реестрде «специалистер» категорияның башкарыкчы бөлүгүнге хамааржыр Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдары.

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын ээлчештир солурунун дугайында

«Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июль 27-де «79-ФХ федералдыг хоойлуна, «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» 2006 чылдың апрель 21-де № 1739 ВХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунда көрдүнгени-биле, күрүнениң хамааты албанының кадрлар составын хевирлээринин кол принциптерин болгаш мурнады хөгжүдөр угла-нышкыннарын боттандырар сорулга-биле, **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын ээлчештир солуру көрдүнүп турар Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының сүмелеп кириген албан-дужаалдарын бадылаар.

2. Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының күрүнүсү болгаш кадрлар курлавырының айтырыгларының талазы-биле департамент даңзы езугаар Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын ээлчештир солурун ажылдап кылгаш, тургустунган чурум-биле ону бадыладыры-биле кириер.

3. Бо Чарлык албан-езузу-биле парлат-тыггаан соонда күш кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 20

№ 121

Тыва Республиканың Баштыңының 2013 чылдың июнь 20-де № 121 Чарлыгы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын ээлчештир солуру көрдүнүп турар Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының сүмелеп кириген албан-дужаалдарының даңзызы

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де № 204 Чарлыгы-биле бадылааны Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының реестринин 1,3,4,10 кезектеринде кирген (дараазында — реестр) «удуртукчулар» категорияның дээди, кол болгаш башкарыкчы бөлүктөрүнге хамааржыр Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдары.

«ДОТ ХАРЫЛЗАА»

Анонс

Июльдуң 11-де эртенгиниң 10.00 шактан 12.00 шакка чедир «Россияның Юристер ассоциациясы» Бүгү-россия хөй-ниити организациясының Тывада салбырының даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың юстиция сайыды **Шолбан Чыргал-оол-ович Монгуш** база ооң кежигүннери — яамының ажилдакчылары: **Артына Андреевич Бузур-оол** биле **Дозураш Гаврошовна Хертек** номчукчуларның айтырыгларына харыяларны бээр.

Боттарыңарның эрге-ажыңарга хамаарышкан юридиктиг тайылбырлар негеттинер болгаш өске-даа айтырыгларыңарга харыяларны «дорт харылзаа» дамчыштыр билип ап болур арганы ажыгланар.

Харылзажыр телефоннары: 2-01-35, 2-17-94.

Шак бо мындыг хевирлиг чугула айтырыгларыңарга хоойлуга даянган чедимчелиг, тода харыяларны «дорт харылзаа» дамчыштыр ап болур силер, номчукчулар.

«1992 чылда Тываның судно аргыштырылга компаниясының аныяк специализи дээш оочур-биле бажыңны алган мен. Ол чурттап келген үелеримде коммуналдыг төлөвирлерни, үндүргүлери хажык чокка төлөп турдум.

2011 чылда чер участогумну хоойлу езугаар бодумга кылдырып алып дээш документиленерни көдүртүп кээримге, мээң бажыңымның турар чериниң участогу Тываның судно аргыштырылга компаниясының салгал дамчаан бүрүн эргелеринде хевээр артканы шаптараазынны тургускан. Оон эгелээш кандыг-даа черлерге чедип, тайылбыр алырымга, «черинерниң участогу силерниң адыңарже кылдынмас-тыр» деп харыяларны берген.

2012 чылдың декабрьда «Күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дуза көргүзөр талазы-биле хөй талалыг төп» күрүнениң автономнуг албан черинден тайылбырны алырын сүмелээрге, ында «Россияның юристериниң ассоциациясы» Бүгү-российжи хөй-ниити организациясының Тыва Республикада регион салбырының юридиктиг халас дуза көргүзөр пунктузунга чеде бергеш, чүгле аас-биле чедимчелиг тайылбырны эвес, а бижимел билдиришкенини база бижидип алып дузаны алдым. Ол билдиришкенини Тыва Республиканың хоорай судунче киргеним соонда, 2013 чылдың март айда судтун шийтпирин алырымга, мээң негелдемни хандырган болду. Юридиктиг дуза дээш четтиргенимни илереттим. С.А. Токманов».

«1994 чылда дачада Степная кудумчузундан чер участогун документ долдурбайн садып алгаш, кежигүн дадывыры дээш өске-даа төлөвирлерни үе-шаанда төлөп турган мен. 2012 чылда черимниң документиленерин адымче кылдырып алып дээш хынадырымга, өске кижиниң адында бүгү назыда ажыгалаар кылдыр бүртүктеткен болду. Садып алганымны бадыткаар кандыг-даа документиленер база чок болган. 2012 чылда хоорай суду күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дуза көргүзөр талазы-биле хөй талалыг төпте юридиктиг ачы-дуза көргүзөр черден арга-сүмеден алырын сүмелээрге, аңаа чедип, юристерден эрге-хоойлуга даянган тодаргай үнелелди алдым. Мээң айтырымны шийтпирлээри-биле судче негелде билдиришкенини бижип бээрге, ооң-биле судка ойнап алдым. Ам черим участогу — мээң хуу өнчүм. Г. Останина».

Чарлалдар

УЛААТАЙ АРЖААНЫ

Ырак-узак Өвүр кожуунун девискээринде чыдар Улаатай аржааны — онза черлерниң бирээзи. Бо аржаанның родоннуг сугларын ырак-узак черлерниң нерв, чүрек-дамыр системаларының база сөөк-дажк эмнээринге ажыглаарын сүмелеп турар.

Улаатай хлорид-натрий, сульфат-гидрокарбонат, магний бүдүмелдер бар аржаан-дыр. Бо аржаан родону эвээш аржааннарга хамааржыр. Улаатай аржааны — ижин-шөйүндү, баар аарыгларын база экземазы эмнээр. Кижиниң аарыының соонда калдыкшылынга онза дузалыг деп, аңаа эмненгеннер бадыткап турдулар.

Тываның мурнуу-барыын талазында Өвүр кожуунун төвү Хандагайты суурдан 28 километр черде, улуг эвес дагның хүн үнер чүкче көрүнгөн мээс чарындан үнүп чыдар.

Кызыл хоорайдан Хандагайты суурга чедир — 286 километр, кандыг-даа машина-биле бергедээшкн чок чеде бээр.

Кызыгаар девискээринге хамааржыр кожуунар — Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем болгаш Тере-Хөл. Ынчангаш кызыгаар эртериниң шынзылга бижини Кызылда кызыгаар эргелелинден кылдырып алыры чугула.

Аржаан чыылдазындан хостаттырган хамаатылар:

1. 1, 2 бөлүктүн инвалидтери
2. Чажындан инвалид уругларны ажаал турарлар (чогуур шынзылганы көргүзөр).

Харылзажыр телефоннары: 8-913-350-24-58, 8-923-541-66-90, электроннуг почта: ulaatay@mail.ru

Аржаан сезонунун ажыдышкынында болур хемчеглер:

1. Улаатай аржаанының дагылгазы. Эрттирер үези: 2013 чылдың июль 6-да, болур шагы 09 шакта, 12 шакта. Байырлалга эртер мөөрейлер: мөге хүрежи, аът чарыжы.

Өвүр кожууну, Улаатай аржаанының турбаза төвү.

АВТОБУДУКТАР САДЫ ЧАЛАП ТУР!

Автомашиналарга будуктарны компьютерге таарыштыр шилип тургаш, өйлүг өрте-биле садып тур бис. Эдеринчи барааннар база бар. Садыгның турар чери: Пушкин, 67, «Автомобиль» садыгның джунда, ийи дугаар павильон.

Тээли ортумак школазын 1973 чылда дооскан эш-өөрүвүстү июль 15-те школа даштынга дүштекиниң 14⁰⁰ шакта чыгырын дыңнадып тур.

Оргкомитет.

Хүндүлүг чоннун кичээнгеинге!

Июль 6-да Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкы-выстың төрттүнгөн хүнүн таварыштыр шупту хүрээ-лерге йөрээлдер номнал-дарын байырлыг эртти-рер. Цеченлиң хүрээзинге 12.00 шакта тускай йөрээл макталдар номчулушаан, дириг-чурукту (кино) көргү-зер. Башкывыстың назыны узун болзун, курай-курай!

Хоочуннар аравыст

БУЯННЫГ ИШТИН ХООЧУННАРЫ

Сукпак суурнун ном-саңының номчулга залын байырлан-чыг, кирген кижиниң сеткил-хөөнү көдүрлү бээр, онзагай чараш кыл-дыр шевергин бижиттинген хана солуннр, бадыткалдыг фотоаль-бомнар, стендилер-биле дерээн. Байырлалга чалаткан аалчылар үе-шапанда-ла озалдашкын чок чедип елдилер. Оларның хүлүм-зүрүг олган арын-шырайы омак-сергек, боттарының назы-харыгга дүүшпө, аныяксыг ышкыш көзүлдү. Аалчылар амыдыралчы буянныг оруктурткен, боттарының аныяк үе-шаада хөй-ниитиниң ажылынга тура-соуу, билин, мергежили-биле чеунга бараан бооп чораан кижиледир.

Сукпак Культура төвүнүн ди-ректорууда Серээжикий каас-ча-раш деитинген ширээ олуттарже чалатканарны чалааш, эге сөс-биле байрлалды ажытты. Суурда хоочуннун чөвүлелиниң даргазы, хөй чыларда кожуун, суурнун Төлээлчилер хуралының каш удаа депады, хөй-ниитичи башкы Луиза Дбар келген аалчыларга байырны едирген. Чалаттырган аалчылар аразында «ССРЭ-ниң кадык камлалының тергенин» ат-тын эдилеизи, суурнун хүндүлүг хамаатызы 80 харлаан Наталья

Стылык, РФ-тин, ТР-ниң Улусту башкызы, 75 харлаан Борбак-оо Араптан, 45 чыл дургузунда башкы ажылынга бараан болган, 70 харлаан Севээн Сат, «РФ-тин хүндүлү башкызы» деп хөрек демдээни эдилекчизи Кара-кыс Монгуш ола база бар.

Сукпак суму чагыргазының хүлээлгезин күүседип турар Лили Ондар, Төлээлчилер хуралының даргазы Алефтина Монгуш, Сукпак школазының директору Нина Дор жукай хоочуннарга чылыг, чымча сөстөрнү бараалгатпышаан, су белектер, боодал чечектерни сунган ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы композитор Михаил Айыжы, аныяк хөгжүмчү Эртине-Маадыр Монгуш онзагай чараш ырлары-биле ая туткан.

Юбилар хоочуннар өөрүп четтиргенин илеретпишаан, РФ-тин, ТР-ниң удуртукчулары сөөлгү чылдарда хоочуннарже улуг кичээнгеин салып турарын сеткил ханыышкыны биле түнөп чугаалашканнар. Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Л.Б. Дамбарның хоочуннар чөвүлелин тургузар саналын келген актив-даа хоочуннар-даа деткээн. Юбиларлар сагыш-сеткил көдүрлүп, өөрүшкү маңнайлыг чанганнар.

Николай ТАНЗЫН

«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН

ниитизи-биле 196 дөрбелчин метрден 201 дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каыттан тургустунган, белен тудуп каан коттедж бажыңнарны садып эгелээнин дыңнадып тур. Өртээ 1 м² 35000 рубльден өрү.

«дып алырының дугайында ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң 8-9(920-41-01, 8-923-547-30-60, телефон/факс (39422)4-85-29.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: нийтилен-политиктиг килдиз—2-40-77, культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи— 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-77-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6921. Чагыг 76. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004001 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008461 П 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Респуб. Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технол.лары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле фалдыг албанниң Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012-дың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 10, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. ыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдин авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Азынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары ылаар.